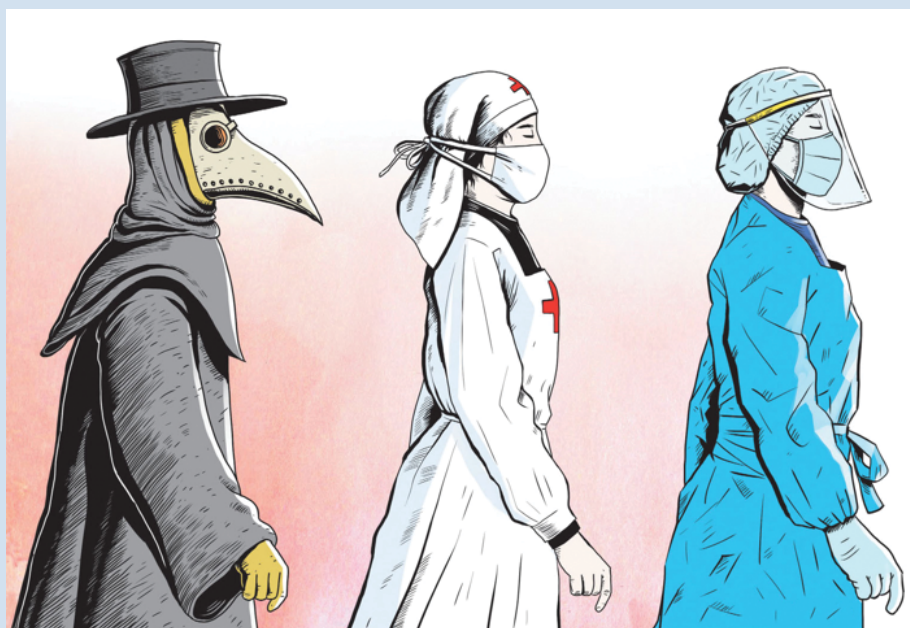

Γεώργιος Σαλακίδης – Χριστίνα Μάρκου
(Επιμέλεια)

Επιδημία και λογοτεχνία στις χώρες του Εύξεινου Πόντου

1666

1919

2021

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Γεώργιος Σαλακίδης – Χριστίνα Μάρκου
(Επιμέλεια)

Επιδημία και λογοτεχνία στις χώρες του Εύξεινου Πόντου

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Π. Π. Γερμανού – Ιω. Μιχαήλ 2
546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ. 2310 264748, 6946 461460
email: anstamoulis@hotmail.com

ISBN 978 - 960 – 656 – 237 - 2

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής και προσαρμογής
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ,
ΟΙ ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ, 2024
All rights reserved

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	7
--------------------------	---

I. Ιστορικές και κοινωνικές προσεγγίσεις.....13

Αθανάσιος ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ

Μια μυθοπλαστική εκδοχή της επιδημίας πανώλης στην Ήπειρο των αρχών του 19ου αιώνα: το διήγημα «Η εκδίκηση» του Φρίζου Τζιόβα.....	15
--	----

Ηρακλής ΜΗΛΛΑΣ

Η πανδημία ως ένα παράλληλο αφήγημα σε ένα τουρκικό μυθιστόρημα.....	35
---	----

Tudor DINU

Η πανούκλα του Καρατζά Βόδα στο Βουκουρέστι (1812-1814) σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές και τις επιστολές του Ion Ghica προς τον Vasile Alesandri.....	41
---	----

II. Ψυχο-κοινωνικές προσεγγίσεις.....55

Ash ÇETE

Η ταυτότητα του λεπρού στις νουβέλες <i>Άρρωστη πολιτεία</i> και <i>Σπιναλόγκα Ad Vitam</i>	57
--	----

İbrahim KELAĞA AHMET

Η αντανάκλαση της πανδημίας του κορωνοϊού στη λογοτεχνία: συγκριτική μελέτη τεσσάρων επιλεγμένων διηγημάτων από την ελληνική και τουρκική λογοτεχνία.....	73
---	----

Χριστίνα ΜΑΡΚΟΥ

Όψεις της πανούκλας στη βουλγαρική λογοτεχνία: οι διαστάσεις του φόβου και οι συλλογικές ανθρώπινες συμπεριφορές.....	95
--	----

Μανόλης ΣΕΡΓΗΣ

*Η Ξένη του 1854 και η πανδημία Covid-19: Τρόμος του ανεξέλεγκτου, κοινωνική απορρύθμιση και ‘ανομία’ σε κοινή διαδρομή.....*115

Velichka SIMONOVA-GROZDEVA

*Επιδημία και εθνική ιδιομορφία στην Αμαρτωλή αγάπη του Ζωγράφου Ζαχάρη του Πάβελ Σπάσοβ.....*145

Ahmet YIKIK

*Κριτική της κοινωνίας και της εξουσίας στο διήγημα «Επιδημία» του Reşat Nuri Güntekin.....*163

III. Μεταφορικές και συμβολικές προσεγγίσεις.....179

Börte SAGASTER

*Τουρκική λογοτεχνία και φυματίωση.....*181

Βιολέτα ΤΖΟΝΤΖΟΡΟΒΑ-ΙΩΑΝΝΙΔΗ

*Η λογοτεχνία ως έκφραση εγγύτητας.....*191

Γαρυφαλλιά ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ

*Το AIDS μέσα από τρία έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας: η κοινωνικοπολιτισμική «μεταφορά της νόσου».....*201

Γεώργιος ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ

*Νύχτες Πανώλης του Orhan Pamuk: Η επιδημία στην ιστοριογραφική μεταμυθοπλασία ως παρωδία της διαδικασίας εθνογένεσης.....*227

Φωτεινή ΧΡΙΣΤΑΚΟΥΔΗ

*Οι «ασθένειες» της ψυχής στην ελληνική ποίηση των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.....*251

Χρήστος ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗΣ

*«Ηλεκτροσόκ».....*263

Η ΞΕΝΗ ΤΟΥ 1854 ΚΑΙ Η ΠΑΝΔΗΜΙΑ Covid-19: ΤΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΕΞΕΛΕΓΚΤΟΥ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ‘ΑΝΟΜΙΑ’ ΣΕ ΚΟΙΝΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ

Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ*

1. Εισαγωγικά, διευκρινιστικά

Με βάση το αφήγημα του Εμμ. Λυκούδη *Η Ξένη του 1854*, τις απόψεις του κοινωνιολόγου Zygmunt Bauman για τον *τρόμο* του διαχρονικού ανθρώπου ενώπιον του ανεξέλεγκτου *φόβου*, τις απόψεις του Θουκυδίδου για τις επιπτώσεις του λοιμού στην Αθήνα (430-427 π.Χ.) και κάποια επιστημονικά δημοσιεύματα της περιόδου 2019 κ.εξ., μελετώ, ειδικότερα, τα φαινόμενα της κοινωνικής απορρύθμισης και της «ανομίας» που παρατηρήθηκαν στην Αθήνα του 1854 και στη σύγχρονη Ελλάδα της πανδημίας Covid-19. Η μεταξύ τους σύγκριση, ως κριτικό *συμπέρασμα* της εργασίας, με τις πάμπολλες όμοιες τυπολογικά συμπεριφορές, θα πρέπει να δημιουργεί στον σύγχρονο Έλληνα ένα ακόμη είδος ισχυρού και, προπάντων, υπαρκτού φόβου...

Στην παρούσα εργασία: (α) Εντάσσω την Αθήνα του 1854 στην ευρωπαϊκή διάσταση της επιδημίας και τις εκφάνσεις τής νόσου εντός των συγκεκριμένων ιστορικών, χωρικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στην «ασυνάρτητη» ακόμη πρωτεύουσα του ελληνικού Βασιλείου, (β) αναφέρομαι δι’ ολίγων στην *Ξένη του 1854* ως κείμενο και στον συγγραφέα της, (γ) αναλύω την έννοια του φόβου ως *κινούντος αιτίου* και συντελεστικού παράγοντα της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε περιπτώσεις πανδημιών.

Το κύριο μέρος της «οικοδομείται» πάνω στις κατηγοριοποιήσεις του φόβου, όπως αυτές αναπαριστώνται από τον συγγραφέα (εφεξής και: σ.) Λυκούδη. Αναφέρομαι:

1. Στον διάχυτο στην **μικροκοινωνία της πόλης συλλογικό φόβο**, και συμπεριφορές που επέτειναν την έννοιά του και οδήγησαν τα πλήθη στον πανικό, στη φρική, στην καταπτόση τελικά και στην κατατρο-

* Ομότιμος καθηγητής του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού των Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, msergis@otenet.gr

μοκράτησή του αναφέρομαι, δηλαδή, σε μια μορφή **κοινωνικής ενδόρρηξης**¹, προσαρμοσμένης στα μέτρα της εποχής. *Αντιστικτικά*, στην ίδια ενότητα, παρουσιάζω εκείνες τις *συλλογικότητες* και τις *προσωπικότητες* που αντιστάθηκαν στον φόβο, και τόλμησαν με παντοίους τρόπους να μεταδώσουν στο πανικόβλητο πλήθος ελπίδα.

2. Στον **φόβο ως φιλαυτία**, στον φόβο για την προσωπική / ατομική ζωή, που είναι εγωιστικός, καθ' όσον δεν αφήνει χώρο για αγάπη και κλείνει ερμητικά το *Εγώ* στον εαυτόν του². Όλες οι καρδιές δεν είναι πλασμένες για την αυτοθυσία και την αφοσίωση, επισημαίνει ο συγγραφέας, ειδικά οι εγωιστικές, που σε περιόδους συμφορών «*τις κάνουν άγριες από δειλία, φρενιασμένες από τον τρόμο για τον εαυτό τους...*» (σ. 41). Εννοείται ότι σε περιόδους κρίσης η *στάση* του ατόμου συναρτάται και προσδιορίζεται εν πολλοίς από την κατισχύουσα *γενική*, με δεδομένη την αλληλεπίδραση ατόμου-κοινωνίας.

Στο **δεύτερο μέρος** της εργασίας παρουσιάζω τις πλέον ενδιαφέρουσες πληροφορίες (*πραγματολογικά στοιχεία*) περί χολέρας που αποδελτίωσα.

1.1. Η χολέρα

Εμφανίστηκε στην Ευρώπη το 1830, αφού ξεκίνησε το καταστροφικό της ταξίδι από την Ινδία³. Ευδοκίμησε σε περιβάλλοντα πρώιμης βιο-

¹ Φαινόμενα *κοινωνικής ενδόρρηξης* (social implosion) παρατηρούνται «όταν οι δεσμοί και οι κοινωνικές λειτουργίες του ατόμου αποστρέφονται από τον κοινωνικό περίγυρο και την οικονομική ανταλλαγή και περιορίζονται στο εσωτερικό του νοικοκυριού, όποιο και να είναι το μέγεθός του. Παράλληλα, το κοινωνικό υποκείμενο (...) αυτοπεριορίζεται με τη θέλησή του ή όχι στις περιορισμένες διαδράσεις του νοικοκυριού του, στην κοινωνική μνήμη, στη φαντασία, στον ενδοσκοπικό συναισθηματικό κόσμο, στα Μ.Μ.Ε. ή στον εικονικό κόσμο και την επικοινωνία της κοινωνίας της πληροφορίας». Περισσότερα στο Chtouris, Sot. & Zissi, A., 2020. «Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας Covid - 19 το 2020», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 154: 43.

² Πρβλ. Ζουμπουλάκης, Στ. 2021. *Μυθιστορηματικό αναγνώστηριο*. Αθήνα: Πόλις, 70.

³ Snowden, F. 2021. *Επιδημίες και κοινωνία. Από τον Μαύρο Θάνατο μέχρι σήμερα*, μτφρ. Τιτίνα Σπερελάκη. Αθήνα: Πατάκης, 305. Βλ. επίσης Κόμης, Κ., 2005. *Χολέρα και λοιμοκαθαρτήρια (19^{ος} - 20^{ός} αιώνας). Το παράδειγμα της Σαμιοπούλας*. Ιωάννινα, 26 κ.εξ. Μας ενδιαφέρουν οι σταθμοί της χολέρας: 1830 Κωνσταντινούπολη, 1831 Κίμωλος, 1848 Θεσσαλονίκη, 1850 Κεφαλλονιά, 1854 Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη, Ιωάννινα, Πειραιάς, Αθήνα, Μαρούσι, Μέγαρο, Αίγινα, Σύρα, Τήνος, Μύκονος, Πάρος.

μηχανικής ανάπτυξης, δηλαδή σε περιβάλλοντα χαοτικής αστικοποίησης, δημογραφικής αύξησης, με ανύπαρκτες υποδομές, σε άθλιες πυκνοκατοικημένες περιοχές, με επισφαλείς παροχές ύδατος, ανεπαρκή διατροφή/δυσθρεψία, κακές συνθήκες υγιεινής κ.λπ.⁴.

1.2. Η Αθήνα του 1854

Η σύντομη αναφορά μου στην κατάσταση της πόλης τη δεκαετία του 1850 γίνεται για τον απλούστατο λόγο ότι η *πολεοδομική και οικιστική κατάσταση μιας πόλης, το μέγεθός της, οι περιβαλλοντικές της συνθήκες, σχετίζονται άρρηκτα με την υγεία και τη νόσηση, με την εξάπλωση των πανδημιών, με την οργάνωση της νοσηλευτικής περίθαλψης των κατοίκων της και όλα τα συναφή*⁵.

Ο πληθυσμός της (από τους 12.000 κατοίκους του 1830) ανέρχεται στις 30.000 περί το 1860⁶. Έχει αρχίσει να δέχεται (ως ένα χωριό με-*τοίκων*) τους τοπικούς πολιτισμούς των επήλυδων επαρχιωτών· πραγματώνεται σταδιακά η *νόθα αστικοποίηση* (ή η *αγροτοποιημένη αστική ζωή* έχει αρχίζει να σχηματίζεται⁷). Η πόλη περιορίζεται χωρικά γύρω από την Ακρόπολη, μόλις το 1880 φθάνει στις υπώρειες του Λυκαβηττού, στερείται αστικών υποδομών, βασικών ανέσεων⁸ (Εικ. 1). Το δίκτυο των υπονόμων είναι ελάχιστο, πρωτόγονης κατασκευής⁹, η λειψυδρία μόνιμη απειλή, τα ύδατα των φρεάτων από τα οποία υδρεύονται οι κάτοικοι γειτνιάζουν με τους απορροφητικούς βόθρους των οικιών¹⁰. Επιπλέον: Ουδείς λόγος μπορεί να γίνει για νοσηλευτική παιδεία (η πρώτη Σχολή Νοσοκόμων λειτουργεί το 1884¹¹), ο αριθμός των ιατρών ήταν ελάχιστος, οι ελώδεις πυρετοί και ο τυφοειδής, η φυματίωση ενδημούσαν στην πόλη.

⁴ Snowden, *Επιδημίες και κοινωνία...*, 306-307.

⁵ Πρβλ. Μοσχονάς, Ιω. 1993. *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα κατά την περίοδο 1800-1850*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Ιατρική Σχολή, 19.

⁶ Μπίρης, Κ. 1999. *Αι Αθήναι από τον 19^{ον} εις τον 20^{ον} αιώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.

⁷ Μερακλής, Μ. 1989. *Λαογραφικά ζητήματα*. Αθήνα: Μπούρας, 64.

⁸ Για τους λόγους της επιλογής της βλ. ενδεικτικά Σέρρης, Μ. 2016. *Αστική Λαογραφία. Απαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, πολιτισμοί, ταυτότητες*. Αθήνα: Ηρόδοτος, 375 κ.εξ.

⁹ Πρβλ. Μοσχονάς, *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα...*, 30. Ο σχετικός περί αυτών νόμος ψηφίσθηκε το 1856, οι πρώτες μελέτες έγιναν στις αρχές του 20^{ου} αι.

¹⁰ Πρβλ. Μοσχονάς, *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα...*, 30.

¹¹ Μοσχονάς, *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα...*, 70 κ.ε.

Εικ. 1. Αθήνα 1850

Σε παλαιότερη εργασία μου έχω αναλύσει τους τρεις χωρικούς πόλους της πόλης και τις αντίστοιχες κοινωνικές ομαδοποιήσεις, τον χωρικό δηλαδή αποκλεισμό και τη συνταύτισή του με τον κοινωνικό¹², αλλά και τη μικρή χωρική απόσταση *άρχουσας* και *αρχομένων τάξεων*, λόγω ελλείψεως μεγάλης δομημένης επιφάνειας.

1.3. Η Ξένη ως κείμενο. Το ζήτημα των σχέσεων της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία. Ο συγγραφέας της Ξένης

Η *Ξένη* του 1854 του Εμμανουήλ Λυκούδη (1949-1925¹³) είναι η λογοτεχνική αναπαράσταση της χολέρας που ενέσκηψε στην Αθήνα το 1854 (κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου) και αφάνισε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της. Ο Λυκούδης δεν βίωσε την επιδημία, αφού, όταν αυτή ενεφανίσθη στον Πειραιά και στην Αθήνα, ήταν μόλις πέντε ετών. Το υλικό του βασίζεται σε *γραπτές και προφορικές μαρτυρίες* που συνέλεγε μέχρι και το 1893 (έτος συγγραφής του έργου). Μας διαβεβαιού ότι το συνέλεγε «*το μεν εκ των συγχρόνων πηγών και των δημοσίων εγγράφων των πηγών, το δε εκ των αναμνήσεων επιζώντων, προ παντός ιατρών και ιερέων*» (σ. 27, υποσ. 1).

¹² Σέργης, *Αστική Λαογραφία...*, 373 κ.ε.

¹³ Λυκούδης, Ε. 2020. *Η ξένη του 1854*, εισαγωγικό σημείωμα Σπ. Τσακνιάς. Αθήνα: Πατάκης. Συμπληρώνεται με ένα ακόμη έργο του Λυκούδη, τον *Μαρασμό* (σς. 79 κ. εξ.), εξ ίσου ενδιαφέρον.

Ως νέος Θουκυδίδης, επηρεασμένος πάντως από αυτόν, στην αρχή του αφηγήματος ο συγγραφέας ερμηνεύει και αιτιολογεί την επιλογή του να ασχοληθεί με την επιδημία της Ξένης, ως μιας από τις πλέον επώδυνες ιστορικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας. Την κρισιμότητά της ενισχύει με μια σχετική σύγκριση: «Είναι κάτι χρόνοι, όπου τραβούν πίσω τους τα βάσανα, τις συμφορές, αλυσίδα βαρειά, ατελείωτη αλυσίδα που σέρνεται στα στήθια. Αφορία από έτη, καταστροφές από σεισμούς, ελπίδες ξεριζωμένες, η ληστεία να βράζη στην Ελλάδα απ' άκρη σ' άκρη. Να μπαίνουν οι ληστρικές συμμορίες μέσα στις πόλεις, στις Θήβας, στη Λειβαδιά, στα Μέγαρα, η ξένη Κατοχή υβριστική να πατή κατάστηθα τη χώρα, χωρίς ούτε καν να πνίξη τη μαύρη διχόνοια! Και όμως δεν ήταν το πλειό φαρμακερό ποτήρι» (σ. 17). Ήταν η πανδημία.

Ο Λυκούδης θυμίζω ότι ανήκε στη «Γενιά του 1880», ότι ήταν μετριοπαθής στο γλωσσικό ζήτημα (στην Ξένη εκφράζει εμπράκτως τη θεωρητική του προτίμηση προς μια μικτή γλώσσα, δηλαδή απλή καθαρεύουσα στα αφηγηματικά μέρη, καθομιλουμένη στα διαλογικά). Ήταν ένας ηθογράφος του άστεως, με αρκετές «δόσεις» κοινωνικής κριτικής, όπως ολοφάνερα θα διαφανεί στα επόμενα¹⁴.

Όπως θα καταδειχθεί στα επόμενα, πρόκειται για ένα αφήγημα «Επιδημικής Λογοτεχνίας» ή της «Γραμματείας της Χολέρας» ειδικότερα. Πρόκειται, αλλιώς, για μια λογοτεχνίζουσα λαογραφία ή και για μια λαογραφίζουσα λογοτεχνία. Το παραπάνω επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα των σχέσεων της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία, το οποίο θεωρώ προ πολλού λυμένο¹⁵.

1.4. Η έννοια του φόβου ως κινούντος αιτίου και συντελεστικού παράγοντα της ανθρώπινης συμπεριφοράς

Η οντολογία του φόβου και τα είδη του έχουν μελετηθεί αρκούντως μέχρι σήμερα¹⁶. «“Φόβος” είναι το όνομα που δίνουμε στην αβειαιότητά μας:

¹⁴ Βλ. το συγκεντρωμένο έργο του στο Λυκούδης, Ε. 1990. *Διηγήματα*. Νεφέλη: Αθήνα.

¹⁵ Την προσωπική μου συμβολή στο θέμα βλ. στο Σέργης, *Αστική Λαογραφία...*, 45 κ. εξ., 153 κ. εξ.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά, Delumeau, J. 1978. *La peur en Occident (XIV-XVIII siècles)*. Paris: Fayard· Σόντακ, Σ. 1993. *Η νόσος ως μεταφορά. Το aids και οι μεταφορές του*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ροζάνης, Στ. Αθήνα: Ύψιλον· Altheide, D. 2002. *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Walter de Gruyter· Bauman, Z. 2007. *Ρευστός φόβος*, μτφρ. Γ. Καράμπελας. Αθήνα: Πολύτροπον· Svendsen, L. 2008. *A Philosophy of Fear*. London: Reaction Books Ltd· Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ.

στην άγνοιά μας για την απειλή και για ό,τι πρέπει να κάνουμε – ό,τι μπορούμε και ό,τι δεν μπορούμε να κάνουμε, προκειμένου να τη σταματήσουμε καθ’ οδόν – ή να της αντισταθούμε, αν η αναχαίτισή της ξεπερνά τις δυνάμεις μας»¹⁷. Ο Zygmunt Bauman, στον οποίο ανήκει το παραπάνω παράθεμα, συμπληρώνει: «Φοβόμαστε αυτό το οποίο δεν μπορούμε να ελέγξουμε. Ονομάζουμε αυτή την αδυναμία ελέγχου “ακατανοησία”· ό,τι ονομάζουμε κατανόηση ενός πράγματος είναι η τεχνογνωσία μας για την αντιμετώπισή του. (...) Η κατανόηση γεννιέται από την ικανότητα ελέγχου, την ικανότητα διαχείρισης. Ό,τι δεν μπορούμε να ελέγξουμε μάς είναι άγνωστο και το άγνωστο είναι τρομακτικό...».

Ο φόβος φθάνει στο αποκορύφωμά του όταν είναι διάχυτος, ασαφής, ασύνδετος με κάτι, όταν αιωρείται χωρίς σαφή αιτία¹⁸, όταν αδυνατούμε να προβλέψουμε τις κινήσεις της πηγής του. Είναι ο αρχαϊκός φόβος που έπλασε θεούς και δαίμονες, δηλαδή *θρησκειές*. Από την εποχή που ο πρωτόγονος άνθρωπος φοβόταν το σκοτάδι, μέχρι σήμερα, η φράση του L. Febvre «*peur toujours, peur partout*» αποδίδει απόλυτα την ισχύουσα πραγματικότητα. Από τότε συνδέθηκε με το άγνωστο, τον εχθρό, τον Άλλον¹⁹. Η πανδημία είναι ένας Άλλος, που μπορεί να συνδυασθεί με πολλά αίτια: Με κακοποιές δυνάμεις, με γείτονες εχθρούς, με τον Ξένο γενικά, με «παραβατικές» κοινωνικές ομάδες κ.λπ.

Αναγνωρίζω, δηλαδή, ταυτοχρόνως την *προστατευτική λειτουργία* του, αφού πρόκειται για μια αμυντική αντίδραση του ατόμου μπροστά στον υπαρκτό ή στον ιδεατό κίνδυνο. Στην παρούσα θεώρηση, επειδή ο κίνδυνος είναι υπαρκτός και ουδείς τον αγνοεί, ούτε αμφισβητεί την παρουσία του, δεν υφίσταται θέμα ρητορικής κατασκευής του από την κρατική εξουσία²⁰. Στην αρχή της, απλώς, κάποιοι προσπάθησαν να μετριάσουν την εξάπλωσή της. Γι’ αυτό εκλαμβάνεται ως μια ισχυρή *κινητροποιός και μορφοποιός δύναμη*, η οποία δημιουργεί καταστάσεις και στάσεις, και γίνεται ο *βίαιος και ανήθικος οδηγός* πολλών ανθρώπων συμπεριφορών.

2008. *Οι φόβοι ενός αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο· Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών (εκδ.) 2017. *Φόβοι και ελπίδες στα νεώτερα χρόνια*. Αθήνα.

¹⁷ Bauman, *Πευστός φόβος*, 10.

¹⁸ Bauman, *Πευστός φόβος*, 10.

¹⁹ Σέργης, Μ. 2005. *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αντώνη Αναγνώστου, 43.

²⁰ Rogers, R. 1975. «A protection motivation theory of fear appeals and attitude change». *Journal of Psychology* 91 (1): 93-114.

2. Κύριο μέρος. Ανάλυση των παραπάνω

2.1. Ο συλλογικός φόβος για έναν απροσδιόριστο εχθρό

«Κρυφό Εχθρό» αποκαλεί την επιδημία ο συγγραφέας (σ. 34), «... ο κρύος Φόβος εξεκλείδωνε τη ζωή και άνοιγε πρόθυμα το δρόμο στο θάνατο» (σσ. 30-31). «Αλλά τον ένοιωθε χωρίς να τον βλέπη τον εχθρό ο άμοιρος ο κόσμος, παντοδύναμο σαν το Θάνατο. Και έφρευγεν...» από την άρρωστη πόλη, όσοι μπορούσαν. Η εικόνα της εκκενούμενης πόλης είναι εντυπωσιακή: Ατέλειωτη η αλυσίδα των κάρων, των ζώων, των πεζών, «ουρανόψηλος» ο κουρνιαχτός που σηκώνόταν. «Κλάμα και θρήνος παντού· τα πράγματα ριμμένα άνω κάτω με την τρελλή βία του φόβου, σαν σε πυρκαϊά, μέσα στ' αμάξια...» (σ. 22). Ανάμεσά τους και κάποιιοι «αραχνιασμένοι γέροι και γρηές, ξεκλειδωμένες υπάρξεις, κουρέλια της ζωής...». Ο πόθος για ζωή δεν γνωρίζει ηλικίες...

Αυτόν τον διάχυτο φόβο τον ισχυροποιούσαν καθημερινά δεκάδες συντελεστικοί άλλοι παράγοντες:

α. Οι «ατελείωτες τυμπανοκρουσίες» σε κάθε διάβασμα διαταγής (σ. 31).

β. Τα μαβιά και κόκκινα φαναράκια που είχε κρεμάσει η Αστυνομία στις θύρες των ιατρών, δηλωτικά της κατοικίας τους. Παρέπεμπαν όμως στον θάνατο, έφερναν «τρομάρα στις λαφιασμένες ψυχές» (σ. 31).

γ. Η «ανατριχίλα της τρομάρας» και μόνον γινόταν η αφορμή να «πέσουν κάτω» πάμπολλοι, «με το να βλέπουν τους δυστυχημένους, είτε στο πρώτο στάδιο, είτε στο ψυχομάχημα, ριγμένους στα ελεεινά εκείνα σταυρωτά ξύλα [ξύλοκρέβατα], να τους κουβαλούν ψηλά στον ώμο μεθυσμένοι [οι νεκροφορείς] τινάζοντάς τους χωρίς πόνο, χωρίς λύπη» (σ. 32).

δ. Το θέαμα της αγωνίας όσων ξεψυχούσαν (σσ. 47-48), αφού στην αγωνία υπάρχει ακόμη Ζωή, που παλεύει να αντιπαραταχθεί στον Θάνατο. Το αγκομαχητό του θανάτου ήταν επίδειξη θάρρους μέσα στην απόλυτη σιωπή που βασιλευε: «Είναι πολύ άγριο να ακούς μονάχα τα δικά σου βήματα να χτυπούν πάνω στο λιθόστρωτο», μέρα μεσημέρι (σ. 48).

ε. Οι μαύροι καπνοί που αναδύονταν από τα καίόμενα αχυρένια στρώματα, βρομεροί από τα χολεριασμένα μαλλιά και τα ρούχα, ή οι πρασινοκίτρινοι από το θειάφι που καιγόταν παντού, για να απολυμανθεί ο αέρας (σ. 65). Όραση, ακοή και όσφρηση δηλαδή στην υπηρεσία του θανάτου...

στ. Οι μακάβριες εικόνες των σωριασμένων στους δρόμους νεκρών, των ημιθανών υπό τους θρήνους και τους κοπετούς των ζώντων, υπό τους ρόγχους των μελλοθανάτων...

ζ. *Η πίστη του λαού στο κακό ως θεϊκή τιμωρία*:²¹ Κρίνω πως αυτό το αναπαραγόμενο σε κάθε ανάλογη εποχή ιδεολόγημα (ο Θεός τιμωρός «διά τας αμαρτίας ημών») επέδρασε με καταλυτικό τρόπο στην ψυχολογία του φοβισμένου λαού, ενέτεινε την άνευ όρων παράδοση κάποιων στο έλεος του θανάτου: «... ο πολυβασανισμένος λαός (...) επέσπευε πως η Θεία Δύναμη ετράβηξε πλειά χέρι από πάνω του, πως ο Θεός ήταν πραγματικώς εκδικητής. Έτσι εξέραινε τις καρδιές η απελπισία» (σ. 47). Τα φυσικά δεινά, οι φυσικές καταστροφές συνδυάστηκαν με τα ηθικά δεινά, ο τυχαίος δηλαδή χαρακτήρας των πρώτων συνδυάστηκε με την σκοπιμότητα των δεύτερων. Βεβαίως δεν πρέπει να παραλείψω την καταφυγή μεγάλου τμήματος του λαού στην *Αόρατη Δύναμη*. Ο λαός μοιρολατρεί, δεν έχει έλεγχο στις αιτίες και τις λύσεις των προβλημάτων, δεν εφαρμόζει ενεργητικές στρατηγικές διαχείρισής τους²². Πιστεύει στη Δύναμη, «και η πλέον άπιστη ψυχή, αναγνωρίζει το Κράτος Της και σκύβει το κεφάλι με ταπείνωσι» (σς. 36-37). Διαχρονική αποδεδειγμένη αλήθεια...

η. Οι πολυπληθείς λιτανείες (σς. 37-38). Κάποιοι είχαν αφήσει προσωρινά τους δικούς τους στο σπίτι να ψυχομαχούν, ζητώντας γι' αυτούς «υστερνό γιατρικό από την προσευχή» την ομαδική (σ. 37). Κάποιοι άλλοι ακολουθούσαν τις πομπές με την ιδέα πως κηδεύουν τους πεθαμένους τους, λυτρώνονταν με τις δεήσεις που νόμιζαν ότι αναπέμπονταν για τους αδιάβαστους νεκρούς τους, αυτούς που οι νεκροφορείς είχαν πάρει «χωρίς ιερέα, χωρίς ευχή» (σ. 37). Θλιβερό ήταν το συναπάντημα των λιτανειών στις φτωχές συνοικίες της παλιάς πόλης, στον Άγιο Φίλιππο, στη Βλασσαρού, στους Αγίους Αποστόλους, στους Αέρηδες, στην Πλάκα (σ. 39).

Όλα αυτά και όσα έπονται εδώ οδηγούσαν τις πλέον ευαίσθητες ψυχές στην *τρέλα* (σς. 38-39): Μια δυστυχής γυναίκα («ξεραμένο δεντρί, ολομόναχη στον κόσμο») ακολουθούσε κάποια λιτανεία κρατώντας στην αγκαλιά της «με προφύλαξι, με λαχτάρα μητρική, μία άδεια κούνια»: Το μωρό της κοιμόταν στη σαγήνη της, αν και το είχε ήδη καταφάγει ο ασβέστης, το «... επαναστατημένο μυαλό της το ήθελε και καλά ζωντανό». Είχε επίσης χάσει τα δύο μεγαλύτερα τέκνα της, τον αδελφό της, τον άνδρα της, και χθες το τελευταίο της παιδί. Ουδείς διανοήθηκε

²¹ Πρβλ. Bauman, *Ρευστός φόβος*, 80.

²² Kumpfer, K. L. 2002. «Factors and Processes Contributing to Resilience. The resilience framework». Glantz., M. D., Johnson, J. L. (eds), *Resilience and development. Longitudinal research in the Social and Behavioral Sciences: An interdisciplinary series*. Boston: Springer, 179-224.

να την απομακρύνει, η αλληλεγγύη των συνοδοιπορούντων αύξησε τα δάκρυά τους, διότι πάντοτε, σε τέτοια «γενική φθορά οι ξένοι καϋμοί είναι κοινό καυστήριο για όλες τις ψυχές, κοινή παραγοριά τα ξένα δάκρυα», παρατηρεί εύστοχα ο κοινωνιολόγος Λυκούδης.

Το **Κράτος** εμφανίστηκε απaráσκευο να αντιμετωπίσει το κακό. Αυτό σημαίνει ότι εδώ μπορώ να συσχετίσω την αποτελεσματικότητα του φοβικού κλίματος με την ανυπαρξία αποτελεσματικών πρακτικών για την καταπολέμησή του. Με άλλα λόγια, η ευπάθεια σε κίνδυνο εξαρτάται ίσως περισσότερο από την έλλειψη εμπιστοσύνης στις διαθέσιμες μορφές άμυνας, παρά από το μέγεθος αυτών των ιδίων των απειλών. Η ειρωνεία του συγγραφέα είναι χαρακτηριστική: «*Αλλά και αυτά τα αιώνια σύντονα μέτρα που έλαβεν η Εξουσία στην αρχή της πανδημίας (...) ήσαν τέτοια, ώστε να φυτεύουν στις καρδιές φρικτές εντυπώσεις, να παραλύουν κάθε θάρρος*» (σ. 30). «Επιτελικόν Κράτος» αυτοαποκαλείται το σημερινό...

Δεν κατάφερε, π.χ., να επιβάλει διατίμηση στα τρόφιμα πρώτης ανάγκης, «*αλλά ούτε αυτό το ταχτικό άνοιγμα των μαγαζιών*» (σ. 29). Η ασυνεννοησία των Αρχών ενέτεινε τον φόβο και τον πολλαπλασιασμό των ανομιών: Η μία Αρχή απαγόρευε την μετά τις 8 το βράδυ κυκλοφορία, άλλη απαγόρευε την κατανάλωση κάθε είδους χορταρικού, πλην ντοματών, αλλά «*όλες τους είχαν μέσα τους γραμμένο είκοσι φορές το ολιγώτερο το όνομα της χολέρας*» (σ. 31). Τα αμέσως σχετιζόμενα με την αντιμετώπισή της Υπουργεία και οι αντίστοιχες υπηρεσίες αδράνησαν, διότι «*όλα τα γραφεία ερήμωσαν (...). Υπουργοί έφευγαν και όσοι έμειναν δεν εύρισκαν υπάλληλο να εργασθούν*» (σ. 23). Βεβαίως επέβαλε κάποιες απαγορεύσεις: Απαγορεύθηκε, π.χ., η οποιαδήποτε μετακίνηση από τον Πειραιά προς την Αθήνα. Αλλά κατ' ουσίαν αυτό απεδείχθη ημίμετρο, διότι οι Πειραιώτες μετακινούνταν προς την πρωτεύουσα, αφού αρκούσε «*να τους κύτταζε στα μάτια ένας γιατρός...*» εγκατεστημένος στο Γκάζι (σ. 20) ή μπορούσαν να μετακινηθούν ολόκληρες οικογένειες, αν συνοδεύονταν από έναν στρατιώτη των κατοχικών στρατευμάτων...

Την αμφιθυμία του εκφράζει ο συγγραφέας για τον **ρόλο της Εκκλησίας** ως συλλογικού, πνευματικού, οργανισμού: «*... δεν εβγήκαν πολλοί να φυλήσουν εις τα αχνισμένα πρόσωπα τη δροσόβολη παρηγοριά της θρησκείας του Χριστού*» (σ. 43). Η συμπεριφορά κάποιων εκπροσώπων της ήταν απαράδεκτη: «*Μηχανές της προσευχής, χωρίς πίστι θερμή, χωρίς πόνο, αράδιαζαν νεκρές φράσεις και εφαρμάκωναν τους πονεμένους με ρητά χωρίς νόημα, με κατάρες καλογερικές*» (σ. 44). Κάποιος

ιερωμένος (!), άνθρωπος των τύπων, φαρισαίος, δημοσίευσε «*διά ψυχικήν ωφέλειαν*» έναν λίβελλο, στον οποίο καταριόταν και βλαστημούσε όσους νεκρούς έφυγαν από τη ζωή «... *άνευ ιερέως, άνευ ευχών της εκκλησίας*» (σ. 45). Λες και διέθεταν οι δυστυχείς άνθρωποι (και τα ορφανά) τα μέσα ή την «πολυτέλεια» εκείνες τις ημέρες να ζητήσουν ευχές και συγχωρέσεις παρουσία ιερέων, πριν αποχαιρετίσουν τη ζωή... Εξαίρεση απετέλεσε ο πρωτοσύγκελος Κονοφάος, αληθινός στρατιώτης του Χριστού...

Απαγορεύτηκαν οι λειτουργίες και τα κηρύγματα εντός των ναών «για να μη βρίσκει μαζωμένη τροφή η αρρώστια» (σ. 44). Ο συγγραφέας εξαίρει την *υπεύθυνη στάση* του τότε μητροπολίτου Αθηνών Νεοφύτου: Κάλεσε τους πιστούς να αφήσουν κατά μέρος τη νηστεία, για να μην στερηθούν το πολύτιμο γι' αυτούς κρέας, και αργότερα (στο κρίσιμο σημείο της εξαπλώσεως της ασθένειας) απαγόρευσε και τις υπαίθριες λιτανείες. Προφανώς και τότε θα υπήρξαν αντιδράσεις (εντός και εκτός Εκκλησίας) στην εύλογη προτροπή του μητροπολίτη...

Έκδηλος είναι επίσης ο έπαινος του συγγραφέα προς τις «*νυφάδες του Χριστού, του Ελέους [τις] αληθινές Αδελφές*» (σσ. 54 κ.εξ.)· «*ηρωικές γυναίκες*», περιήρχοντο στους δρόμους, εισέρχονταν αρωγοί στις οικίες των αρρώστων, παρηγορούσαν, συγκέντρωναν τα ορφανά, μεθυσμένες «*από την αγία μέθη που δίνει η αγάπη...*». Οι εικόνες που «ζωγραφίζει» μ' αυτές ο Λυκούδης συγκλονίζουν: Δεκάδες εκοιμήθηκαν τον τελευταίο ύπνο «... *με ακουμπισμένο το κεφάλι στα χέρια τους, κοιτάζοντας τις άγιες μορφές που τους έδειχναν τον ουρανό, ενώ στα στήθη τους άφοβα εδέχοντο τους φονικούς εμέτους της χολέρας, ενώ με άγιο παρηγορητικό χαμόγελο εσκούπιζαν τον ιδρώτα του θανάτου από τα παγωμένα μέτωπα...*» των αρρώστων (σ. 55)²³.

Το 2020 η Διοικούσα Εκκλησία στην Ελλάδα δυσκολεύθηκε κατ' αρχάς, αλλά αναγκάστηκε τελικά εκ των πραγμάτων να συμφωνήσει με τα σκληρά, κατ' αυτήν, κυβερνητικά μέτρα για την προστασία του λαού. Ο Χρυσόστομος Σαββάτος θεωρεί πως τα μέτρα της Πολιτείας δεν ήταν αφηρημένα, ούτε γενικά, αλλά εξειδικευμένα και συγκεκριμένα, προέκυπταν δε από τον συνεχή διάλογο Εκκλησίας και Πολιτείας. Κρίνει πως κατ' ουσίαν εφαρμόστηκαν οι ιεροί κανόνες 74 και

²³ Διαμαρτύρεται, πάντως, εντόνως γιατί οι *Αδελφές* έντυναν με μαύρα τσίτια τα ορφανά παιδιά και μαύριζαν έτσι περισσότερο την πονεμένη τους παιδική ψυχή. Ή, κατακεραυνώνει τον προσηλυτισμό που ασκούσαν στα νήπια, τη μύησή τους στο δυτικό δόγμα, και διατυπώνει την άποψη ότι αυτός (ο προσηλυτισμός) «*δεν αφήνει να φυτρώση στην καρδιά της ευεργεσίας ο σπόρος, η ευγνωμοσύνη*» (σ. 57).

88 της *Πανθέκτης* Οικουμενικής Συνόδου και 28 της *Λαοδικείας*, στους οποίους διατυπώνεται ολοφάνερα ότι η ύπαρξη ενός πραγματικού κινδύνου, η υγεία και το δικαίωμα στη ζωή έχουν αυξημένη βαρύτητα. Ο Covid-19 ήταν, κατά τον ίδιο, ο αόρατος εχθρός σε έναν ιδιότυπο παγκόσμιο πόλεμο²⁴. Ηγέτες της σωτηρίας των πιστών αυτοαναγορεύθηκαν, κατά τον Νεκτάριο Αντωνόπουλο, με το παράδειγμά τους, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος, ο Αθηνών Ιερώνυμος, ο Ναυπάκτου Ιερόθεος, ο Νεκτάριος Αντωνόπουλος της Αργολίδος κ.ά. Αρκετά μέλη της Ιεραρχίας αντέδρασαν, αργότερα μείωσαν τις αντιδράσεις τους. Παρόμοια ήταν η *στάση* των κληρικών. Ήταν και η κακή συγκυρία της εμφανίσεως της νόσου, αφού έκανε ισχυρή την παρουσία της την Αγία Τεσσαρακοστή του 2020. Την καχυποψία κάποιων πιστών ενέτειναν οι *θεωρίες συνωμοσίας* εις βάρος της Ορθοδοξίας²⁵. γνωρίζουμε ότι οι υπεύθυνες φωνές σε περιόδους κρίσεων είναι ολιγότερο πιστευτές από αυτές των καταστροφολόγων και των συνωμοσιολόγων. Ο δημαγωγικός λαϊκισμός και η συνωμοσιολογία «εργαλιοποίησαν» την πανδημία εις βάρος του ορθού λόγου και της νηφαλιότητας²⁶.

Ίσως αυτός ήταν ένας ακόμη λόγος που η Εκκλησία, ο *προ πανδημίας* ιστάμενος υψηλά στην εκτίμηση του ελληνικού λαού θεσμός²⁷, τον Οκτώβριο του 2020 κατέγραψε **υψηλά επίπεδα δυσπιστίας**: *Περί το 72% την εμπιστεύθηκαν λίγο ή καθόλου*. Ο άλλος λόγος ήταν φυσικά η *απειθαρχία* που επέδειξαν κάποιοι επώνυμοι εκπρόσωποί της (στην αρχή της κρίσης) στα κυβερνητικά μέτρα, αυτά που οδήγησαν τελικά στο κλείσιμο των ναών²⁸. *Η νέα κοινωνικότητα που δημιουργήθηκε τότε,*

²⁴ Σαββάτος, Χρ. 2021. «Η πανδημία του Covid-19 και η Ορθόδοξη Εκκλησία». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγωγή), *Μετά την πανδημία. Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο κόσμος στη σκιά της δυστοπίας. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης, 175-182.

²⁵ Πρβλ. Αντωνόπουλος, Νεκτ. 2021. «Η κρίση της πανδημίας, η ελληνική κοινωνία και ο ρόλος της Εκκλησίας». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγωγή), *Μετά την πανδημία*, 167-173.

²⁶ Σαββάτος, «Η πανδημία του Covid-19 και η Ορθόδοξη Εκκλησία», 176.

²⁷ Τον Μάιο του 2019, π.χ., όπως προκύπτει από έρευνα της MRB, η οικογένεια και οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας αποτελούν τους θεσμούς τους οποίους εμπιστεύονται περισσότερο οι Έλληνες πολίτες. Λεπτομέρειες στο <https://www.protothema.gr/politics/article/892919/oikogeneia-enoples-dunameis-kai-ekklisia-oi-thesmoi-pou-ebisteudai-perissotero-oi-ellines/>

²⁸ Πρβλ. Παπαθανασόπουλος, Στ. - Αρμενάκης, Αντ. - Καραδημητρίου, Αχ. 2021. «Οι Έλληνες και ο κορωνοϊός: Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς και οι βασικές συνήθειες στον τρόπο ενημέρωσης». Πλειός, Γ. - Σκαμνάκης, Αντ. - Θεοδωρίδης, Σωτ. (επιμ.), *Η επικοινωνιακή κατασκευή μιας πανδημίας. Ο Sars-Covid-2, τα Μέσα και κοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 269.

δοκίμασε, όντως, τις αντοχές πολλών θεσμών της ελληνικής κοινωνίας και άλλων εκτός αυτής (Ευρωπαϊκή Ένωση).

Όπως αναφέρεται σε έρευνα του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (Φεβρουάριος 2021²⁹), η εμφάνιση συναισθημάτων φόβου της **ίωσης** με Covid-19, *μήπως δηλαδή κάποιος γνωστός ή συγγενής ή συνεργάτης τούς μεταδώσει τον ιό*, οδήγησε πολλούς να αποφύγουν ακόμα και τις πλέον απαραίτητες συναναστροφές. Πληροφορηθήκαμε όλοι μας (τις ζοφερές εκείνες ημέρες της απομόνωσης) για κάποιους συνανθρώπους μας γέροντες, που πέθαιναν χωρίς να αποχαιρετήσουν τα παιδιά τους, για παιδιά που δεν μπορούσαν να «κλείσουν τα μάτια» των γονιών τους που «έφευγαν» για πάντα, και τους αποχαιρετούσαν μέσω των κινητών τηλεφώνων, που τους κρατούσαν στο ύψος των αυτιών τους οι ηρωικοί νοσοκόμοι...³⁰.

Κρίνω επίσης πως –εντυχώς– οι δημοκρατικές χώρες της υψηλίου κατά την πανδημία του Covid-19 *απέδειξαν το απρόσβλητο και το δυσάλωτόν* τους κατά τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης, διότι οι φορείς τους κατάφεραν να ισορροπήσουν μεταξύ μιας *επιζητούμενης* (αυξανόμενης) *ασφάλειας* και μιας *επιβαλλόμενης* (περιορισμένης) *ελευθερίας*. Βεβαίως οι αντίθετες περί τούτου φωνές είναι αρκετές³¹.

2.2. Ο ηρωισμός των ολίγων. Οι ενάντιοι στον φόβο, οι αρνητές του

«Ολίγοι είχαν το θάρρος του κινδύνου» από εκείνους που θα ανέμενε κάποιος να αναλάβουν αυτόν τον επικίνδυνο ρόλο. *Ηρωική μορφή* χαρακτηρίζει ο Λυκούδης τη Μαρία Υψηλάντη: «Έτρεχε από σπίτι σε σπίτι, όπου πλειο πολλή η φτώχεια, όπου πλειο μεγάλη η καταστροφή». Παρηγορούσε, ελεούσε, συγκέντρωνε στην οικία της τα ορφανά που είχαν μόλις χάσει την οικογένειά τους (σ. 43). Αργότερα, το 1855, τα συγκέντρωσε στο *Αμαλίσσιον Οικοτροφείον Θηλέων*³².

²⁹ Βλ. συμπεράσματά της στο <https://bme.uniwa.gr/wp-content/uploads/sites/63/2021/02/COVID-19-part1-Conclusions-GR.pdf>

³⁰ Πρβλ. Σέρρης, Μ. 2022. «Περί γιαγιάδων και παππούδων: Μια αφήγηση με αυτοθενογραφικά στοιχεία σε πέντε “επεισόδια”». Μερακλής, Μ. Δουλαβέρας, Αρ. - Παπακυπαρίσης, Αν. - Σέρρης, Μ. (επιμ.), *Τρίτη Ηλικία. Διαχρονική και διεπιστημονική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, 735-760.

³¹ Βλ. ενδεικτικά Σέρρης, Ν. 2021. *Ο πολιτικός ανθρωπισμός σε κίνδυνο. Η διαχείριση μιας πανδημίας*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι, όπου και ικανός αριθμός σχετικών βιβλιογραφικών παραπομπών.

³² Βλ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{όν} αιώνα*, 148-149. Σημειωτέον ότι έχουν οικοδομηθεί ήδη το *Στρατιωτικόν* και το *Πολιτικόν Νοσοκομείον*.

Ο συγγραφέας εξαίρει κυρίως το ιατρικό προσωπικό και την προσφορά του: «ιατροί ήρωες, γεμάτοι αφοσίωση, θάρρος, αφιλοκέρδεια. Ένας από αυτούς βοηθώντας τους δυστυχισμένους, χωρίς αμοιβή, ο Σταυρίδης, έδωσε και τη ζωή του την πολύτιμη» (σ. 24). Το Ιατροσυνέδριο πραγματοποίησε εράνους για να τού εγείρουν μνημείο, το οποίο ουδέποτε ηγέρθη: «Έχει τόσο αδύνατο μνημονικό η Ευγνωμοσύνη», κρίνει πικρόχολα³³. Οι μάχες των ιατρών και των νοσηλευτών στο νοσοκομείο χολεριώντων που συνεστήθη εκτάκτως ή στο Στρατιωτικό Νοσοκομείο (σε αντίθεση προς την άσπλαχνη απομόνωση του στυγνού εγωισμού των πολλών) ήταν ηρωικές³⁴.

Στον εποικοδομητικό ρόλο κάποιων μελών της Εκκλησίας και των Νυφών του Χριστού αναφέρθηκα παραπάνω. Στους εθελοντές εντάσσει ο συγγραφέας και τους γάλλους στρατιώτες. Εισ ανταμοιβήν, ο Όθων χάρισε στον καθένα τους ένα «πολύτιμο χρυσό ρολόγι» (σ. 28).

Ο μεγαλύτερος πάντως και αξιολογότερος εχθρός της χολέρας, ο ισχυρότερος εχθρός ενάντια στον φόβο της, κρίνω πως ήταν (κατά τα γραφόμενα τού συγγραφέα) **η δίψα των ανθρώπων για ζωή**. Η ερμηνεία του, η αιτιολόγησή του, είναι εκπληκτική: «Αλλά η ζωή είναι φως», η Ελλάδα λούζεται συνεχώς από φως, άρα «είναι μεγάλη η αγάπη της ζωής στις φωτεινές τις χώρες, που τις σκεπάζει γαλάζιος, ηλιοχρυσώτος ουρανός» (σ. 23). Αυτό το φως και η λαχτάρα της απόλαυσής του (ή ο τρόμος της απώλειάς του) εκδίωκε τον πανίσχυρο φόβο του θανάτου... Είναι αυτό το ίδιο φως που μετατρέπει το τραγούδι των Ελλήνων για ένα χαρμόσυνο γεγονός σε *μοιρολόι* και συνθέτει τη διασκέδασή τους με τραγούδια του πόνου γενικώς...

Στην πανδημία του **Covid-19** το ιατρικό και το νοσηλευτικό προσωπικό συγκέντρωσαν την πλέον διευρυμένη και ξεκάθαρα εκπνεφρασμένη εμπιστοσύνη του Κοινού, σε ποσοστό 89,1% αρκετά έως

³³ Ο Καμύ στην *Πανούκλα* (1990, μτφρ. Αγγελική Τατάνη. Αθήνα: Γράμματα) έχει τον ιδιόν του Σταυρίδη, τον Ριε: Αναπαύεται μόλις τέσσερις ώρες την ημέρα και αναγνωρίζει ως ηθικό του ιδεώδες την *τιμιότητα*.

³⁴ **Παθητικοί αρνητές του φόβου** αποδείχθηκαν κάποιοι νεολαίοι, με αρκετή δόση άγνοιας κινδύνου. Αδυνατώ να εικάσω αν αυτό αφορά σε πολλούς και σε πόσους. Αναφέρει ένα μόνον παράδειγμα: Ένα σεληνόφωτο βράδυ, πέντε-έξι παλικάρια είχαν στήσει στις Κολόνες γλέντι, με κιθάρα και τραγούδι, σε χώρο όπου «μέσα σε ένα άρωμα απροσδιόριστο, που αναδίδαν τα χορτάρια, έκρυβε το φαρμάκι της αρρώστειας». Η ευθυμία αυτών των παιδιών δεν φάνηκε στον σ. «ούτε βρισιά της δυστυχίας, ούτε δειλία». Τους δικαιολογεί: «Δεν μπορώ να νοιώσω νεότητα χωρίς χαρά. Είναι η δύναμής της, είναι η ευμορφία της νιότης η χαρά» διατείνεται (σ. 42).

καλά³⁵.

2.3. Ο φόβος ως φιλαυτία. Η ανομία των πολιτών

Ο Λυκούδης *εμμένει*, ως άλλος Θουκυδίδης, στην ανάλυση της ηθικής διάστασης της επιδημίας. Επισημαίνει κι αυτός ότι μια υγειονομική κρίση έχει την ισχύ να απειλήσει ακόμη και την πλέον οργανωμένη κοινωνία: ότι καμιά κοινωνία δεν θα πρέπει εις το εξής να υποτιμά την ταχύτητα με την οποία μια φυσική καταστροφή μπορεί να διαλύσει τις βασικότερες αξίες της. Η νόσος του 1854 συνέτριψε όχι μόνο το *φυσικό* σώμα του λαού, αλλά και το *κοινωνικό* του αντίστοιχο.

Οι **πανδημίες** είναι και *κοινωνικά* φαινόμενα, με την εξής έννοια: Φέρνουν στην επιφάνεια το δημοκρατικό ήθος ή τον φασισμό που κρύβουν εντός τους οι **ηγεσίες** και οι **πολίτες** ως άτομα. Πώς αντιμετωπίζουν την κρίση που δημιουργούν; Ποιες κατηγορίες συμπολιτών τους κρίνουν ως άμεσα συσχετιζόμενες με αυτές; Πώς συμπεριφέρονται στους ξένους κατά τη διάρκειά τους; Με ποια μέσα τις αντιμετωπίζουν; Ποιες πανανθρώπινες αξίες θέτουν εκποδών;

Βασίζω την ανάλυσή μου στην παρακάτω διαπίστωση του συγγραφέα: «...όλες οι καρδιές δεν είναι για την αυτοθυσία και για την αφοσίωσι πλασμένες», άρα τις εγωιστικές ψυχές «οι μεγάλες γενικές συμφορές τις κάνουν άγριες από δειλία, φρενιασμένες από τον τρόπο για τον εαυτό τους, σαν το αφηνιασμένο άλογο, όπου το ξετρελλαίνει η τρομάρα και το κάνει τυφλό, ανυπόταχτο, να ρίχνεται στον γκρεμνό, στην ίδια του την καταστροφή» (σσ. 41-42). «Αγιότητα χωρίς θεό» ονομάζει ο ορθολογιστής Ριέ στην *Πανούκλα* την τιμιότητα που οφείλει να επιδείξει ο λαός σε περιπτώσεις επιδημιών³⁶.

Η εξουσία του θανάτου, ο φόβος γι' αυτόν «παράλυσε και ενσάρκωσε και νόμους και ασφάλεια και κάθε ανθρώπινη Εξουσία και εξεθάρρεψε όλα τα κακούργα ένστικτα, όσα ως τότε έκρυβε του Νόμου ο φόβος» (σ. 53). Ο κλέφτης, ο βιαστής, ο φονιάς θα φοβόταν πλέον τη φυλακή, αφού «αυτός ο ίδιος ίσως την ίδια μέρα θα ξοφλήση με το Χάρο»; (σ.

³⁵ Πρβλ. Παπαθανασόπουλος Στ. - Αρμενάκης Αντ. - Καραδημητρίου, Αχ., «Οι Έλληνες και ο κορωνοϊός...», 262 κ.ε. Στην ίδια πρόσφατη περιπέτεια, 10.000 εθελοντές δήλωσαν συμμετοχή σε τυπικά και άτυπα δίκτυα συμπαράστασης, με παροχή χρημάτων και κυρίως με εθελοντική εργασία. Η φιλανθρωπία, σε συνεργασία με το Κράτος, καλύπτει τα κενά που εκείνο έχει και τις εγγενείς αδυναμίες του. Βλ. Ξανθοπούλου, Μ. 2021. «Ο ρόλος της φιλανθρωπίας και της Κοινωνίας των Πολιτών στην πανδημία». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγ.), *Μετά την πανδημία...*, 482-483.

³⁶ Καμύ, *Η Πανούκλα*, 230.

53). «Υπασιπιστές της πανδημίας» αποκαλεί όλους αυτούς τους παρανομούντες, αφού έσπευδαν πάραυτα, σαν τα όρνεα που μυρίζονται το ψοφίμι, σε κάθε οικία που έπληξε ο θάνατος ή όπου η αγωνία του θανάτου παρέλυε κάθε αντίσταση (σ. 53³⁷).

Δικαιολογεί, όπως και ο Θουκυδίδης, την ανήθικη και ανέντιμη συμπεριφορά εξ αιτίας της ελλείψεως κινήτρου να απολαύσουν την τιμή που τους απέδιδε η έννοια του ενάρετου πολίτη, αφού ο θάνατος καταδοκούσε δίπλα τους. Η νόσος δημιούργησε και παγίωσε την *πίστι* πλέον ότι η μεταστροφή της τύχης είναι γρήγορη, προβλέψιμη.

Ο νόμος και η τάξη τέθηκαν στο περιθώριο. Ξαφνικά, αυτό έχει σημασία, κάποιες έξεις επίκτητες και συνήθειες αιώνων απώλεσαν τη σημασία τους. Είχαμε μια κατάρρευση της πολιτισμένης τάξης. Οι σκέψεις του Λυκούδη μάς υπενθυμίζουν ότι ο εφιάλτης μιας επιδημίας συνεπιφέρει μαζί με την απαξίωση κάποιων αξιών, την «πρότασή» του για κάποιες άλλες, για μια αναθεωρημένη γενική στάση ζωής ίσως, αφού εμφανίζονται πλέον νέα διανοητικά σχήματα, τα οποία ερμηνεύουν διαφορετικά τους πρότερους τρόπους να αντιλαμβάνεται κάποιος *τι εστί επιτρεπτόν, ηθικόν* κ.λπ. Σύμφωνα με το Πρότυπο - Μοντέλο Κινητοποίησης (Drive Model) του Janis, η στάση που θα επιλέξει το άτομο (η οποία θα το εξάγει από τη δυσάρεστη κατάσταση που έχει περιέλθει εξ αιτίας του φόβου), αυτήν τελικά θα υιοθετήσει *ως σταθερή αντίδραση και θα παγιώσει ως τέτοια γνωσιακή λειτουργία*³⁸.

Ο Θουκυδίδης όλα αυτά τα είχε αναλύσει αιώνες πριν: «Αλλά ο λοιμός έγινε αφορμή και για άλλες, πολύ μεγαλύτερες ανομίες στην πόλη. Τώρα ο καθείς τολμούσε με μεγαλύτερη ευκολία να κάνει για τη δική του προσωπική ευχαρίστηση πράγματα που ήθελε μεν να τα κάνει και προηγούμενως, αλλά το έκρυβε. Αυτό συνέβαινε επειδή οι άνθρωποι έβλεπαν να ανατρέπονται τα πάντα με τόση ευκολία: Πλούσιοι πέθαιναν ξαφνικά και άλλοι που δεν είχαν απολύτως τίποτε [= δεν είχαν στον ήλιο μοίρα] έπαιρναν αμέσως τις περιουσίες των νεκρών. Βλέποντας πως και η ζωή και τα χρήματα είναι το ίδιο εφήμερα, όλοι νόμιζαν πως έπρεπε να επιδιώκουν τις γρήγορες χαρές και τις απολαύσεις. Ουδείς

³⁷ Ο Bauman (*Πευστός φόβος*, 24) μάς αποδίδει την έννοια ολοφάνερη, μέσα από το παράδειγμα του τυφώνα *Κατρίνα* και τις επιπτώσεις του στη Ν. Ορλεάνη: «Ο,τι αποκαλούμε “κανονικό” τις εργασίες και “πολιτισμό” σε εορταστικές περιστάσεις αποδείχθηκε, κυριολεκτικά, χάρτινο. Τα νερά των πλημμυρών μούσκεψαν, πολτοποιήσαν και συμπάρεσαν αυτό το χαρτί σε χρόνο μηδέν».

³⁸ Janis, I. 1967. «Effects of fear arousal on attitude change: Recent developments in theory and experimental research». Berkowitz, L. (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, New York: Academic Press, 166-244.

ήταν πρόθυμος να κοπιάσει για το θεωρούμενο καλό, επειδή πίστευαν πως ήταν άδηλο αν θα ζούσε για να το πετύχει. Κατάντησε λοιπόν να θεωρείται καλό και χρήσιμο ό,τι εξασφάλιζε άμεση ευχαρίστηση ή συντελούσε με οποιοδήποτε τρόπο σ' αυτήν. Ούτε ο φόβος των θεών, ούτε κάποιος νόμος των ανθρώπων συγκρατούσε πια τους Αθηναίους, γιατί πίστευαν πως δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στους ευσεβείς και τους ασεβείς, αφού όλοι πέθαιναν αδιακρίτως, και ουδείς περίμενε πως θα ζούσε έως την ημέρα της δίκης του, για να τιμωρηθεί για τις ανομίες που διέπραξε. Άλλωστε όλοι θεωρούσαν πολύ μεγαλύτερη τιμωρία την ποινή της ίδιας της αρρώστιας, που κρεμόταν ήδη από πάνω τους, και εύρισκαν φυσικό να χαρούν κάπως τη ζωή πριν εκτελεσθεί αυτή η ποινή» (2, 53³⁹).

Τις φρικτές μαρτυρίες περί ανόμων πράξεων που άκουσε ο *ίδιος* ο Λυκούδης (σ. 53), τις επιβεβαιώνει ένα δημοσίευμα του περιοδικού *Αθηνά* (σ. 54). Απαριθμώ εδώ μερικές πληροφορίες που συνέλεξε και από προφορικές μαρτυρίες:

1. Λεηλασίες οικιών νεκρών ενοίκων ή εκείνων που η αγωνία του θανάτου τούς είχε ήδη παραλύσει· το *πλιάτσικο* σε καταστήματα και ιδιωτικές κατοικίες που ερημώνονταν ήταν καθημερινή πρακτική (σς. 52 κ.εξ.).

2. Το *ρουσφέτι* αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας, «πολυκέφαλο *θεριό*», άγνωστη ακόμη τότε η ονομασία του⁴⁰, «αλλά ζωντανό, *θεριωμένο*, *Δράκος όνομα και πράμμα*» (σ. 24). Θλίψη προκαλεί η συμπαγνία κάποιων γιατρών και φαρμακοποιών για *ί-δ-ι-α* οφέλη, εις βάρος απελπισμένων πολιτών (σς. 25-26).

3. Κάποιοι επωφελήθηκαν από την προκήρυξη νέων θέσεων ιατρών, οι αδιόριστοι έβριζαν τους διορισμένους (σς. 24-25), ο Υπουργός των Εσωτερικών για να αποφύγει τα χειρότερα διόρισε πλην των οκτώ πρώτων δημοτικών ιατρών άλλους οκτώ, αλλά οι πρώτοι δεν δέχονται να συνεργασθούν με τους δεύτερους (σ. 25), δύο διευθυντές της Αστυνομίας «ήλθαν στα χέρια» «*ποιος να κρατήσει την αρχή*»... (σ. 24).

4. Η αλητεία των κερδοσκόπων, όλου του κοινωνικού φάσματος, ήταν απερίγραπτη. Κάποιοι έμποροι απέκρυπταν τα απαραίτητα προς το ζην τρόφιμα («*Φωτιά το ψωμί, το κρέας, το λάδι, το ρύζι*», σ. 29). Το αγώι ενός αμαξιού που θα μετέφερε Αθηναίους στα περίχωρα είχε ανέλθει στις «*τρακόσες ή τετρακόσες δραχμές*». Όσοι δεν διέθεταν το υπερβολικό αυτό ποσόν έφευγαν φορτωμένοι ελάχιστα αναγκαία ρούχα,

³⁹ Η μεταφορά στην νεοελληνική είναι δική μου, όπως και οι άλλες της εργασίας.

⁴⁰ Πολύ σημαντική παρατήρηση...

λίγο ψωμί (σ. 23). Η Αστυνομία είχε κατορθώσει να προμηθευθεί και πωλούσε στο εξαθλιωμένο πλήθος ψωμί και κρέας (σ. 66). Αγριεμένοι πολίτες με λοστούς προσπαθούσαν να ανοίξουν δύο κλειστά καταστήματα γεμάτα σάκους με ρύζι. Αν κάποιος ιδιοκτήτης τους άνοιγε, ζητούσε τρεις δραχμές την οκά (σ. 66).

5. Η αλητεία των νεκροφόρων ανδρών, ειδικότερα. Όσο φτηνός ήταν ο θάνατος, τόσο ακριβή ήταν η ταφή. «Στο νεκροταφείο κάθε στιγμή κανυγάδες περισσότερο για τους μοναχούς τάφους. Για άλλους ετοιμάζονταν οι λάκκοι κι άλλοι πρόφθαναν και τους εγέμιζαν. Πολλές φορές μάλιστα το βράδυ, ενώ έφτανε το φορτωμένο αμάξι, δεν έβρισκε λάκκο. Αυτό όμως δεν επολυσκότιζε да τους νεκροφόρους. Έβγαζαν το αραμπάδοξυλο, ανάστρεφαν το κάρο, και την αυγή οι νεκροθάφτες ας έκαναν καλά με τα σωριασμένα κορμιά. Το φριχτότερο όμως ήταν η μεταφορά των νεκρών από τα σπίτια. Τότε εφούντωνε η πλέον άγρια κερδοσκοπία. Λεπτά πολλά και μπροστά πριν σηκώσουν τους πεθαμένους οι νεκροφόροι...» (Εικ. 2). Η περίπτωση της οικογένειας που περιγράφεται αναλυτικά στις σελ. 49-52 είναι τραγική, αναδεικνύει στο «μεγαλείο» της

Εικ. 2.

την ανθρώπινη κτηνωδία. Η γυναίκα ήταν Ελληνίδα, ο άνδρας της φιλέλληνας, «απομεινάρι των φιλελλήνων του Πέτα» (σ. 49). Οι νεκροφόροι ζήτησαν για τα δύο της νεκρά τέκνα 20 δραχμές. Εκείνη διέθετε μόλις δύο ρεγκίνες. - «Δεν τα βαλσαμώνεις καλύτερα, κυρά;» (σ. 51). Συμβιβάστηκαν προς το παρόν να της πάρουν τα σκουλαρίκια, της ζήτησαν στο τέλος και το δαχτυλίδι του αρραβώνα της.

6. Η μη τήρηση των εθίμων, η έκπτωση των ταφικών εθίμων θυμίζει Θουκυδίδη: Οι συγγενείς πετούσαν τα πτώματα των οικείων τους σε οποιαδήποτε νεκρική πυρά ετύγγανε να συναντούν. Η ταφή 150 ανθρώπων στον ομαδικό τάφο του Κεραμεικού (ανασκάφηκε το 1994 και χρονολογήθηκε μεταξύ των ετών 430-426 π.Χ.) επιβεβαίωσε την περιγραφή του ιστορικού. Την ίδια συμπεριφορά επέδειξαν οι Αθηναίοι και το 1854... Ο δεξιότεχνης Λυκούδης, έστω και στις υποσημειώσεις του, παραπέμπει στον Θουκυδίδη, στη δική του περιγραφή των στάσεων και των συμπεριφορών του αθηναϊκού λαού του 430 π.Χ. Οι ομοιότητες τον συναρπάζουν: *«Αι αυταί της ιατρικής επιστήμης εις τα σκότη περιπλανήσεις, αι αυταί του όχλου παραφοραί, η αυτή αποκάλυψις των αποτόμων αντιθέσεων της αυτοθυσίας και της αφοσιώσεως προς την άκερδον τού στυγνού εγωισμού απομόνωσιν, προς τα αφυπνισθέντα βδελυρά ένστικτα της απραγής· η αυτή του θρησκευτικού αισθήματος κατά την κορύφωσιν τής απογνώσεως διάσεις, ο αυτός περί τας ταφάς κυκεών»* (σ. 28, υποσημ. 1). Και απαντά ευθέως σε εκείνους τους συγκαιρινούς του, που όπως πάντοτε, επαναλαμβάνουν τη στερεότυπη στάση έναντι τού εκάστοτε «αδόξου, ανυπολήπτου ή αναξίου λόγου παρόντος» τους. Η επομένη απόφασή του δίνει ηχηρή απάντηση σ' εκείνους *«που δεν βρίσκουν σήμερα τίποτε γερό, τίποτε στη θέσι του, οπού μάς πετούν πάντοτε κατά πρόσωπο τον παληό καλό καιρό...»* (σ. 26). Στο εκάστοτε «σήμερα»...

Ακόμη πιο συγκλονιστικές είναι οι περιγραφές που επικεντρώνονται στην ατομική περίπτωση, στην ευθύνη του «ανωνύμου» ανθρώπου. Η εξιστόρηση της τραγικής περίπτωσης του μπαρμπα-Μήτρου Πλεξήζα, ως «μελέτη περίπτωσης» των συνεπειών της χολέρας (απώλεσε όλα τα μέλη της οικογένειάς του, σσ. 58 κ.εξ.) αποτελεί το αντίβαρο σε όλα τα προηγούμενα, μας παρέχει τη διαβεβαίωση ότι η ελπίδα να αλλάξει ο κόσμος βρίσκεται στον καθένα μας ξεχωριστά.

3. Επιπλέον θέματα και ζητήματα που θέτει το αφήγημα

3.1. Ο υπαίτιος για την άφιξή της στην πόλη

Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου ο Όθων συντάχθηκε στο πλευρό της προστατίδος Ρωσίας, με την ελπίδα πως η ομόθρησκη χώρα (σε περίπτωση νίκης της) θα βοηθούσε στην απελευθέρωση και άλλων ελληνικών εδαφών. Οι Αγγλογάλλοι αντιδρώντες επέβαλαν τον επαίσχυντο ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδος και υποχρέωσαν τον βασιλέα να αποκηρύξει τα επαναστατικά κινήματα και να επιλέξει φιλική προς

αυτούς κυβέρνηση, την αποκληθείσα χλευαστικά «Υπουργείον της Κατοχής». Ο Αλεξ. Μαυροκορδάτος, πρέσβης τότε (1854) στο Παρίσι⁴¹, εκλήθη στην Αθήνα. Λέγεται ότι το πλοίο που τον μετέφερε στον Πειραιά έφερε μαζί του και την χολέρα (σ. 17). Γι' αυτό και η Ξένη του αφηγήματος. Θα μπορούσα να το εκλάβω ως μια ακόμη θεωρία συνωμοσίας, επινοημένη από αυτονόητες πηγές...

Μια άλλη φήμη απέδιδε τον ερχομό της στον επιβάτη που κρύφτηκε στο *μπαλαούρο* της φρεγάτας που μετέφερε στρατιώτες από τη Γαλλία στην Κριμαία (σ. 18). Όπως αναφέρει ο Ν. Δραγούμης⁴² (και επιβεβαιώνει ο Λυκούδης) οι Γάλλοι και οι Άγγλοι καταπλέοντες στον Πειραιά (ως κατακτητές του τόπου, με την ανάλογη νοοτροπία) αρνήθηκαν να δεχθούν την προβλεπόμενη υγειονομική κάθαρση.

3.2. Η καταφυγή σε θεωρίες συνωμοσίας⁴³ (η πανδημία της παραπληροφόρησης)

... και σε αστικούς μύθους δεν είναι συνήθεια άγνωστη, ειδικά σε περιόδους υγειονομικών κρίσεων. Η ανθρωπότητα ανέκαθεν μετέθετε τις ευθύνες της για τους λοιμούς και τις επιδημίες, τις απέδιδε σε ανώτερες, αόριστες δυνάμεις. Συνωμοσιολογίες, προφητείες, χρησμοί ήρθαν στην επικαιρότητα και στις καθημερινές συζητήσεις των Αθηναίων του 430 π.Χ. Και επειδή ο χρησμός δόθηκε τότε προφορικά, εκφράζονταν διαφωνίες για την ερμηνεία του, αν αναφερόταν σε λοιμό ή σε λιμό-πείνα: «Εγένετο μὲν οὖν ἕρις τοῖς ἀνθρώποις μὴ λοιμὸν ὠνομάσθαι ἐν τῷ ἔπει ὑπὸ τῶν παλαιῶν, ἀλλὰ λιμόν, ἐνίκησε δὲ ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰκότως λοιμὸν εἰρῆσθαι...» (2, 54).

Η ταυτότητα του **συνωμοσιολόγου** κρίνω πως δεν έχει θέση να παρουσιασθεί στο σημείο αυτό. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας **COVID-19** κοινωνικές ομάδες που θεωρείται ότι βρίσκονται «στο περιθώριο της κοινωνίας» είναι πολύ πιθανόν να γίνουν στόχος θεωριών συνωμοσίας, ρητορικής μίσους και εκστρατειών παραπληροφόρησης.

⁴¹ Βλ. τώρα Θεοδωρίδης, Γ. 2012. *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών.

⁴² Δραγούμης, Ν. 1879. *Ιστορικά αναμνήσεις*, τ. Β'. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδελφείως, 238.

⁴³ Κρίνω πως δεν είναι της παρούσης η ερμηνεία και η ανάλυση του θέματος. Θυμίζω ότι ο λοιμός του 430 π.Χ. έφτασε πρώτα στον Πειραιά και από εκεί στο άστυ των Αθηνών. Κατηγορήθηκαν τότε οι Σπαρτιάτες ότι έριξαν δηλητήρια στα φρέατα του Πειραιά. Ήταν ίσως η πρώτη *συνωμοσιολογία* του πολέμου.

Κατηγορήθηκαν ψευδώς συγκεκριμένες ομάδες για τη διάδοση του ιού, όπως, μεταξύ άλλων, τα άτομα ασιατικής καταγωγής, οι Εβραίοι⁴⁴, οι Μωαμεθανοί, οι Ρομά, τα άτομα που προσδιορίζονται ως ΛΟΑΔΜ+, ευκόλως επιλέξιμες κατηγορίες ατόμων δηλαδή, ως διαχρονικών εχθρών της ανθρωπότητας... Ακούσθηκαν και εγράφησαν ισχυρισμοί ότι:

(α) ο ιός δημιουργήθηκε τεχνητά (π.χ., σε εργαστήριο) από άτομα με συγκεκριμένα συμφέροντα (π.χ., τη μείωση του παγκόσμιου πληθυσμού)·

(β) η φυσική του εξάπλωση επαυξήθηκε τεχνητά, ώστε ο ιός να βλάψει όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα (π.χ. μέσω σημάτων 5G)·

(γ) σκοπίμως αποκρύπτονται τα εμβόλια και οι θεραπευτικές αγωγές, για να εξαφανισθεί περισσότερος πληθυσμός·

(δ) ορισμένα υγειονομικά μέτρα για την καταπολέμηση της εξάπλωσης του ιού εφαρμόζονται για να βλάψουν σκόπιμα ή να θέσουν υπό έλεγχο την κοινωνία (π.χ. εμβόλια, μάσκες)·

(ε) οι επιστήμονες συνεργάζονται με τις κυβερνήσεις προκειμένου να χειραγωγούν και να παραπλανούν τους ανθρώπους· κ.λπ. κ.λπ.

Η έρευνα απέδειξε πάντως ότι η κοινωνική απομόνωση αυξάνει την πίστη στις θεωρίες συνωμοσίας. «Μια συνέπεια των μέτρων αποστασιοποίησης και των lockdown είναι ότι οι άνθρωποι που μένουν μόνοι με τις σκέψεις τους είναι πιθανότερο να μηρυκάσουν μυθεύματα και να στραφούν πιο συστηματικά σε θεωρίες συνωμοσίας»⁴⁵. Πιο συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 2020, προτού δηλαδή αρχίσει ο εμβολιασμός του πληθυσμού, οι απόψεις για τη δημιουργία και την προέλευση του ιού ποίκιλλαν. Μόλις 4 στους 10 Έλληνες αποδέχονταν την εξάπλωση του κορωνοϊού ως φυσικού φαινομένου· το 22% θεωρούσε την κρίση ως μια οργανωμένη προσπάθεια ισχυρών συμφερόντων, ένα 20% ότι ο ιός δημιουργήθηκε –ηθελημένα ή μη– σε κάποιο εργαστήριο⁴⁶.

3.3. Η δημογραφία των θανάτων, ο πραγματικός αριθμός των νεκρών

Χίλιους παρουσίασαν τα δελτία, αλλά «... πότε είπαν αλήθεια τα δελτία;» (σ. 33). Ο συγγραφέας υπολογίζει τον αριθμό τους τριπλασιασμένον, όταν, μόνον κατά τις ημέρες της κορύφωσης της ασθένειας, 14 και

⁴⁴ Μεταφορική χρήση της φυματίωσης χρησιμοποίησε ο Χίτλερ κατηγορώντας τους Εβραίους ότι γεννούν «φυλετική φυματίωση» ανάμεσα στα έθνη. Πρβλ. Σόβνιακ, *Η νόσος ως μεταφορά...*, 89.

⁴⁵ Chtouris, Zissi, «Ο κοινωνικός μας εαυτός...», 59.

⁴⁶ https://kaparesearch.com/wp-content/uploads/2020/04/final_analysis_COVID19.pdf

15 Νοεμβρίου, «το στρατιωτικό νοσοκομείο έδωσε στον ασβέστη απάνω από διακόσια ανθρώπινα κορμιά» (σ. 34).

Η χολέρα δεν διέκρινε αδίκους και δικαίους, πλούσιους ή φτωχούς. Δεν ήταν ανθρώπινο προϊόν, οι συνέπειές της όμως *επί των ανθρώπων* ήταν σημαντικές. Αλλά και πάλιν, δεν έγινε αισθητή με τον ίδιο τρόπο απ' όλα τα θύματά της. Οι φτωχοί κινδύνεψαν περισσότερο. Γράφει ο Μ. Espada: «Είναι επικίνδυνο να είσαι φτωχός. Είναι επικίνδυνο να είσαι μαύρος. Είναι επικίνδυνο να είσαι ισπανόφωνος»⁴⁷. Η δημογραφία των θυμάτων είναι άγνωστη. Είμαι βέβαιος πως τα *περισσότερα* θύματα της χολέρας στην Αθήνα ήταν άνθρωποι της Τρίτης Τάξης...

Ο Λυκούδης αναφέρθηκε στα «δελτία» ειδήσεων. Η ισχυροποίηση των Μ.Μ.Ε. τον καιρό της **σύγχρονης πανδημίας** ήταν αναμενόμενη, όπως έδειξαν οι σχετικές επιστημονικές έρευνες. Η τηλεθέαση των πανελλήνιας εμβέλειας τηλεοπτικών σταθμών, των συνδρομητικών και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (Μ.Κ.Δ.) αυξήθηκε⁴⁸. Παρέμειναν ο βασικός πόλος διάχυσης των πληροφοριών, χωρίς το επίπεδο εκπαίδευσης των ερωτηθέντων να αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα που να επηρεάσει την περιορισμένη σ' αυτά αξιοπιστία που τους αποδίδει ο λαός⁴⁹.

Ο λαός ζητούσε διαφορετικές πηγές πληροφόρησης, επιθυμούσε να γίνει αποδέκτης «εμπιστευτικών πληροφοριών» προς ενημέρωσή του ή προς πολλαπλασιασμό τους, σε φίλους και γνωστούς. Ο καθείς επιθυμεί σε τέτοιες περιστάσεις να καταστεί *ειδήμων*, να συμμετάσχει με ιδέες και προτάσεις στις αναμενόμενες συζητήσεις επί του θέματος. Τα Μ.Κ.Δ. αύξησαν την επιρροή τους, αλλά και την παραπληροφόρηση⁵⁰. Στην Ελλάδα πάντως η πανδημία συνδέθηκε με μια τάση βελτίωσης της τηλεόρασης στο γενικό κοινό, αναδείχθηκε ως μια από τις επικρατέστερες πηγές ενημέρωσης⁵¹.

Βεβαίως τα Μ.Μ.Ε. δεν έχουν πείσει το Κοινό για την υψηλή αξιοπιστία τους, αποτελούν θύλακα μειωμένης αξιοπιστίας, γι' αυτό ήταν και παραμένει κλονισμένη η εμπιστοσύνη του Κοινού, που όμως επιλέγει να αξιοποιήσει το *ελάχιστο χρήσιμο* ή *αρκετά χρήσιμο* περιεχόμενό τους⁵². Το 63,4% και το 66,5% των ερωτηθέντων τοποθετήθηκαν

⁴⁷ Στο Bauman, *Πενστός φόβος*, 107.

⁴⁸ Παπαθανασόπουλος, Στ. - Αρμενάκης, Αντ. - Καραδημητρίου, Αχ., «Οι Έλληνες και ο κορωνοϊός...», 258-259.

⁴⁹ Ο.π., 272.

⁵⁰ Ο.π., 259.

⁵¹ Ο.π., 259-260.

⁵² Ο.π., 277-278.

με επιφυλάξεις ως προς το επίπεδο της αξιοπιστίας τους, επέλεξαν *το λίγο ή το καθόλου*⁵³. Απεδείχθη ότι οι θεσμοί που μάχονται τη διασπορά του ιού (ιατροί, Κυβέρνηση, Υπουργοί, Αστυνομία) κέρδισαν την εμπιστοσύνη του Κοινού, εις βάρος εκείνων των θεσμών που αντιμάχονταν τα μέτρα⁵⁴.

3.4. Η κομματική χολέρα

... με τις αλληλοκατηγορίες των τότε κομμάτων, που αφορούσαν κυρίως στις ευθύνες της αντιμετώπισης του κακού (σσ. 29-30). Διαχρονικές, πανίσχυρες συμπεριφορές...

3.5. Η εξέλιξη της επιδημίας

Στις 6 Ιουλίου 1854 τοιχοκολλούσαν στην Αθήνα ανακοινώσεις (σ. 19), κάποιος κήρυκας διάβαζε στα σταυροδρόμια μια «χλιαρή» κρατική ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών προς τους Νομάρχες, που ανέφερε ότι «*εφάνησάν τινα περιστατικά εμφανίζοντα χολέραν*» (σ. 20). Ο συγγραφέας, με λεπτή ειρωνεία, συμπληρώνει: «*Αυτά τα τινά περιστατικά ήσαν καμιά τριανταριά θάνατοι την ημέρα...*». Συνέχισε να «τρυγά» στον Πειραιά μέχρι τις 20 Αυγούστου. Ο Αύγουστος είναι ο μήνας που κατέχει την πρώτη θέση στην εκδήλωση (π.χ.) της νόσου και στη Θεσσαλονίκη του 1855⁵⁵. γενικότερα, το τέλος του καλοκαιριού, αλλά και ο Νοέμβριος και ο Δεκέμβριος, αν και χειμωιάζει πλέον⁵⁶.

Τέλη Σεπτεμβρίου άρχισε «*να τρυγά εις τας Αθήνας τα πρώτα πριμαρόλια του θανάτου*» (σ. 21). Τα αρχικά κρούσματα ήταν σποραδικά και προκάλεσαν ολίγο σχετικά φόβο. «*Μα αυτή (...) εις τας 21 Οκτωβρίου εξέσπασε αχόρταγη. Παράλυσσε τότε τις ψυχές ο κρύος φόβος και όσοι ημπορούσαν εξήτησαν σωτηρία στη φυγή*» (σ. 22). «*Το δρεπάνι*» της άρχισε να εργάζεται αλύπητα από την 7^η Νοεμβρίου κ.εξ. «*Ήταν εξολοθρευμός...*» (σ. 33). Η 14^η και η 15^η Νοεμβρίου χαρακτηρίζονται «*φριχτές ημέρες*» (σ. 47). Δηλαδή, κρίνω πως δεν ήταν κι εδώ μια μακροπε-

⁵³ Ο.π., 270.

⁵⁴ Ο.π., 277.

⁵⁵ Θεμοπούλου, Α. 1997. «Οι επιδημίες στην Θεσσαλονίκη κατά τον ΙΘ' αιώνα. Η πανώλης και η χολέρα». *Πρακτικά του ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη, 301.

⁵⁶ Στην περίπτωση, π.χ., της πανδημίας της Νάπολης του 1884, τριάντα περίπου έτη μετά από αυτήν της Αθήνας, τα πρώτα κρούσματα εμφανίσθηκαν το δεύτερο ήμισυ του Αυγούστου, η έξαρσή της παρατηρήθηκε αρχές Σεπτεμβρίου. Πρβλ. Snowden, *Επιδημίες και κοινωνία...*, 326.

ρίοδος επιδημία.

3.6. Οι εκδηλώσεις της νόσου. Συμπτωματολογία και θεραπευτική αγωγή

Ο συγγραφέας μαρτυρεί ότι η περίοδος επώασης της νόσου διαρκούσε ολίγες ώρες: «Ως επί το πολύ οι προσβαλλόμενοι ευρίσκονται αμέσως εις το τελευταίον πυρετώδες και ασφυκτικόν στάδιον, λήγον εις τον θάνατον, μετά 7-10 ώρας» (σ. 34).

Κρούσμα σήμαινε θάνατο. Η ποσοστιαία αναλογία όσων διέφευγαν την ασθένεια ήταν ελάχιστη: Αν στους εκατόν αρρώστους επεβίωσαν πέντε-έξι, «... *τούτο ήτο της τύχης όλως διόλου*» (σ. 27). Τα πρόσωπα έπαιρναν ένα χρώμα ουρανί, τα πλημμυρούσε «*η κυάνωσις, σαν να πέρναε από πάνω τους ένα αόρατο πινέλο, βουτηγμένο σε ουρανιά μπογιά*», και «...*από τα μαρμαρωμένα μέτωπα εκυλούσε σταλαγματιά σταλαγματιά του θανάτου ο ιδρώς*» (σ. 40). Το επίθετο «μαρμαρωμένα» μαρτυρεί πολλά: Οι γιατροί του 19^{ου} αι. υποστήριζαν ότι κατά το τέλος της περιόδου της επώασης η νόσος διέρχεται από δύο φάσεις. Μας ενδιαφέρει εδώ η πρώτη, η λεγόμενη «παγετώδης». Σημαδεύονταν από πολλά συμπτώματα, διαρκούσε ολίγες ώρες, και κατέληγε σε μια τρομακτική μεταμόρφωση του προσώπου και όλου του σώματος του ασθενούς. Καθώς τα σωματικά υγρά αποστραγγίζονταν (με εμετούς και εκκενώσεις) ο σφυγμός του σώματος αδυνάτιζε προοδευτικά, έπεφτε η πίεση δραματικά και το σώμα πάγωνε, ενώ η δίψα καθίστατο ολοένα πιο αφόρητη⁵⁷.

Οι σπασμοί του σώματος ήταν ένα ακόμη σύμπτωμα. Πιο τρομακτικοί ήταν οι μεταθανάτιοι. Η νόσος είχε το χαρακτηριστικό «... *να αφήνει τους σπασμούς της, ώρες πολλές ύστερα από το ξεψύχημα*» (σ. 52). Το επιβεβαιώνει ο Frank Snowden, με μια ιδιαίτερα «ζωντανή» περιγραφή: Τα κάρα που μετέφεραν τους νεκρούς «*έμοιαζαν να σφύζουν από ζώή*»...⁵⁸.

Οι καταδικασμένοι εις θάνατον ασθενείς βίωναν ένα ακόμη μαρτύριο⁵⁹: Μην έχοντες διαταραχή συνειδήσεως, *βίωναν πλήρως* κάθε στιγμή της πορείας τους προς τον φρικτό θάνατο. Ο Λυκούδης το απέδωσε θαυμάσια με ένα ακόμη τραγικό σύμπτωμα: «*Πολλοί έχαναν και τη λαλιά. Ήταν σπαραγμός ψυχής η ανώφελη προσπάθεια των δυστυχι-*

⁵⁷ Πρβλ. Snowden, *Επιδημίες και κοινωνία...*, 309-310.

⁵⁸ Ο.π., 311.

⁵⁹ Πρβλ. αντιθέτως όσα γράφει η Σόντακ για τη φυματίωση (*Η νόσος ως μεταφορά...*, 21-22).

σμένων αυτών να θέλουν και καλά κάτι να ειπούν, κάτι να μιλήσουν. *Αχ! Δεν υπάρχει πλειο φριχτός της ψυχής μισεμός από εκείνον, που έχει πρόδρομο την αφασία, ενώ ακόμη ανάβει του μυαλού η λαμπάδα*» (σ. 40).

Οι αιτίες που επικαλείται ο συγγραφέας είναι προφανείς, συσχετίζονται με όσα προαναφέρθηκαν στην *Εισαγωγή*. Συμποσούνται στις συνθήκες διαβίωσης των «πολλών» και «αδυνάτων»: Άπλυτα χέρια, ακάθαρτα σεντόνια και σκεύη, οι εμετοί τού ενός επάνω στον άλλο, η κατανάλωση λαχανικών. Θεωρώ μάλλον απίθανο οι γιατροί της πόλης να μην είχαν κοινοποιήσει ότι απαγορευόταν η κατανάλωση λάχανων, φρούτων, οσπρίων, χοιρινού κρέατος, η έκθεση του ατόμου σε ψύχος και υγρασία, η κραιπάλη, η μέθη, η πολυφαγία, η κατάχρηση των αφροδισίων.

Όσο για τα θεραπευτικά μέτρα ή τα αποτρεπτικά της εξαπλώσεώς της, είναι τραγική η σύμπτωση όσων θα αναφερθούν παρακάτω με αυτά που μας κατέλιπε ο Θουκυδίδης: «Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι δεν υπήρχε κάποιο αποτελεσματικό μέσον θεραπείας, διότι, ό,τι οφελούσε τον ένα, έβλαπτε τον άλλον» (2, 51). Στην Αθήνα του 1854 οι «περιπλανήσεις» της ιατρικής επιστήμης επέτειναν τον φόβο και την ανασφάλεια των πολιτών, αφού «... ο κάθε ιατρός ακολουθούσε και δική του θεραπευτική» (σς. 26-27). Πάνω στα σώματα των δυστυχών πάλευαν «το όπιον και αι εντρίμεις και τα αντισπασμωδικά και το διττανθρακικόν νάτριον και τα εμετικά κάρνα, και το θεικόν οξύ και η θεική στρυχνίνη και όσα άλλα δεν χωρεί του ανθρώπου ο λογισμός» (σ. 27).

Μια από τις αναπτυχθείσες τότε θεωρίες για την αντιμετώπιση της *Θεοκατάρατης* ήταν πως αυτή «φοβάται τις ανοιχτές καρδιές και δεν ζυγώνει» τους ανθρώπους (σ. 41). Τη «συνταγή» αυτήν πρότειναν (φαντάζομαι) κάποιοι «αυτοαναγορευθέντες ιατροί». (Η νεοελληνική πραγματικότητα βρίθει σχετικών παραδειγμάτων. Κατά την πρόσφατη πανδημία ιδίως... Χιλιάδες «γιατροί», «ειδικοί»...). Κάποιοι, λοιπόν, διέδιδαν στην Αθήνα πως η *Θεοκατάρατη* «φοβάται τις ανοιχτές καρδιές και δεν ζυγώνει». Έτσι, ο όχλος (ο χαρακτηρισμός δικός του), επειδή είχε απολέσει το θάρρος του, «το ζητούσε στο γλέντι, στο μεθύσι. Και τόση ήταν των ημερών εκείνων η κραιπάλη, ώστε εσώθηκαν τα κρασιά του περασμένου χρόνου και οι πολλοί εμεθούσαν με τον άβραστο ακόμα μούστο, αυξάνοντας την τροφή της επιδημίας» (σ. 41). Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που μεθυσμένοι νεκροφορείς συμπεριφέρονταν κτηνωδώς σε νεκρούς και ημιθανείς, όπως προαναφέρθηκε. Ο Λυκούδης «συναντά» και πάλι τον Θουκυδίδη: «Κατάντησε να θεωρείται καλό και χρησιμο ό,τι εξασφάλιζε άμεση ευχαρίστηση ή συντελούσε με οποιοδήποτε τρόπο σ' αυτήν» (2, 53).

3.7. Οι ονομασίες της χολέρας

Κάθε μία ονομασία της απαιτεί εμπειριστατωμένη λαογραφική ανάλυση. Επισημαίνω εδώ την ευφημιστική ή άκρως ειρωνική *Πολυεύσπλαχνη*. Οι άλλες, πλην των μεταφορικών τους εννοιών, καταδεικνύουν και πάλι την κοινωνική και τη γυναικεία ταυτότητα του υπερφυσικού στοιχείου της λαϊκής φαντασίας. *Οι ασθένειες, το κακό, έχουν γυναικεία ταυτότητα*. Οι περισσότερες υπερφυσικές οντότητες των λαϊκών παραδόσεων είναι γένους θηλυκού, αποδείχθηκε άλλη μια φορά⁶⁰: *Δράκος, Στριγγλιάρια Γύφτισσα, Γριά Στριγγλιάρια, Λοιμική, Θεοκατάρατη, Ακούραστη Εργάτρια Θανάτου, Ανεμότρατα του Θανάτου, Ξένη, Πρασινοκίτρινη Αμαζόνα του Θανάτου, Επιδημία*.

Συμπεράσματα

Ο άνθρωπος ανέκαθεν επιδεικνύει τις ίδιες περίπου στάσεις και συμπεριφορές ενώπιον του φόβου του θανάτου, ενώπιον ειδικότερα μιας αναπάντεχης, απρόσμενης φοβερής επιδημίας. *Εκπλήσσουν οι τυπολογικά όμοιες διαχρονικές ανθρώπινες συμπεριφορές*. Αν και οι επόμενες σκέψεις του Θουκυδίδου αναφέρονται στον εμφύλιο Κερκυραίων - Κορινθίων, θαρρώ πως ταιριάζουν και στην περίπτωση μας: «Κι έπεσαν πολλές και βαριές συμφορές στις πόλεις από τους εμφυλίους πολέμους, τέτοιους που γίνονται βέβαια και θα γίνονται πάντοτε, **όσο παραμένει ίδια η φύση των ανθρώπων (...)**» (3, 82).

Ο πολιτισμός πίστεψε πως μπορεί να αλλάξει τη φύση του ανθρώπου. Αυτό επεδίωκαν οι μεγάλες παγκόσμιες ιδεολογίες, π.χ. ο ναζισμός και ο κομμουνισμός, που προκάλεσαν τις εκατόμβες του περασμένου αιώνα. Ο Lucien Febvre θεωρεί πως μόνον η Ιστορία μάς επιτρέπει, μέσα σε έναν κόσμο απόλυτης αστάθειας, να ζήσουμε με άλλα αντανakλαστικά εκτός από αυτά του φόβου. *Αλλά ποιος διαβάξει Ιστορία ή ποια από όλες τις Ιστορίες;*

Παρά τις καταγεγραμμένες ενδείξεις ότι ο ευρωπαϊκός κόσμος τις τελευταίες δεκαετίες διαβίoi με ανέσεις, είναι αυτός που νιώθει περισσότερο ανασφαλής και τρομαγμένος⁶¹. Η εμμονή του στην έννοια της ασφάλειας, αλλά και η συνακόλουθη έννοια της έλλειψης ανεκτικότητας απέναντι σε κάθε μικρή ή μεγάλη «παραβίαση των προδιαγραφών

⁶⁰ Περισσότερα στο Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ. 2007. «Η προσωποποίηση των ασθενειών. Φόβος, πανικός και αντιμετώπισή τους». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104, 42.

⁶¹ Bauman, *Ρευστός φόβος*, 174.

ασφαλείας» γίνονται οι πιο παραγωγικές και ανατροφοδοτούμενες πηγές άγχους και φόβου⁶². Ακόμη και οι εθνικές επιτυχίες (πολιτικού, στρατιωτικού χαρακτήρα), αντί να καθησυχάζουν τους λαούς, λέγεται πως τους γεννούν νέους φόβους⁶³.

Οι παντοειδείς κρίσεις που εμφανίσθηκαν επί της γης κατά καιρούς κλώνιζαν κάθε φορά ισχύουσες βεβαιότητες. Ο Covid-19 κλόνισε (;) πολλές από αυτές, αν και είμαι βέβαιος ότι τα κλονισμένα τους θεμέλια θα ενισχυθούν με ισχυρότερα υλικά μετά από λίγο διάστημα, όταν ο κίνδυνος θα παρέλθει οριστικά. Προπάντων (θέλω να πιστεύω πως) κλόνισε την πίστη στην παντοδυναμία του ανθρώπου, στην πίστη πως οι παρελθούσες κρίσεις επέδραμαν κυρίως εναντίον τριτοκοσμικών χωρών και υπανάπτυκτων λαών και τους διέλυσαν. *Σήμερα ο ιός ταλαιπωρεί την παγκόσμια κοινότητα με παρόμοιο τρόπο και με την ίδια σχεδόν διάρκεια και ένταση.*

Η γενιά μας καταχώρισε *τραυματικά* στο συλλογικό της ασυνείδητο την πανδημία του 2019 κ.εξ., την πρόσθεσε στους ιστορικά θεμελιωμένους φόβους. Αισθάνομαι πως θα ανακαλείται με δέος από τις επόμενες γενιές, γιατί τέτοιοι φόβοι παραμένουν ανεξίτηλοι. Και, δυστυχώς, οι Παγκόσμιες Προειδοποιήσεις αυξάνονται διαρκώς...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Δραγούμης, Ν. 1879. *Ιστορικά αναμνήσεις*, τ. Β'. Έν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως.

Λυκούδης, Ε. 1990. *Διηγήματα*. Νεφέλη: Αθήνα.

Λυκούδης, Ε. 2020. *Η ξένη του 1854*, εισαγωγικό σημείωμα Σπ. Τσακνιάς. Αθήνα: Πατάκης.

Ελληνόγλωσση

Αντωνόπουλος, Νεκτ. 2021. «Η κρίση της πανδημίας, η ελληνική κοινωνία και ο ρόλος της Εκκλησίας». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγωγή), *Μετά την πανδημία. Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο κόσμος στη σκιά της δυστοπίας. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης, 167-173.

⁶² Ό.π. 174.

⁶³ Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. 2008. *Οι φόβοι ενός αιώνα*, 13.

Chtouris, S. & Zissi, A. 2020. «Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των περιορισμών της πανδημίας Covid - 19 το 2020». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 154: 41-64.

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών (εκδ.) 2017. *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*. Αθήνα.

Ζουμπουλάκης, Στ. 2021. *Μυθιστορηματικό αναγνωστήριο*. Αθήνα: Πόλις.

Θεοδοπούλου, Α. 1997. «Οι επιδημίες στην Θεσσαλονίκη κατά τον ΙΘ΄ αιώνα. Η πανώλης και η χολέρα». *Πρακτικά του ΙΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*. Θεσσαλονίκη: 281-304.

Θεοδωρίδης, Γ. 2012. *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών.

Κόμης, Κ., 2005. *Χολέρα και λοιμοκαθαρτήρια (19^{ος} - 20^{ός} αιώνας)*. Το παράδειγμα της Σαμοπούλας. Ιωάννινα.

Μερακλής, Μ. 1989. *Λαογραφικά ζητήματα*. Αθήνα: Μπούρας.

Μοσχονάς, Ιω. 1993. *Η νοσηλευτική περίθαλψη στην Αθήνα κατά την περίοδο 1800-1850*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικόν και Καπιδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, Ιατρική Σχολή.

Μπίρης, Κ. 1999. *Αι Αθήναι από τον 19^{ον} εἰς τον 20^{όν} αἰώνα*. Αθήνα: Μέλισσα.

Ξανθοπούλου, Μ. 2021. «Ο ρόλος της φιλανθρωπίας και της Κοινωνίας των Πολιτών στην πανδημία». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγ.), *Μετά την πανδημία. Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο κόσμος στη σκιά της δυστοπίας. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης, 479-483.

Παπαθανασόπουλος, Στ. - Αρμενάκης, Αντ. - Καραδημητρίου, Αχ. 2021. «Οι Έλληνες και ο κορωνοϊός: Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς και οι βασικές συνήθειες στον τρόπο ενημέρωσης». Πλειός, Γ. - Σκαμνάκης, Αντ. - Θεοδωρίδης, Σωτ. (επιμ.), *Η επικοινωνιακή κατασκευή μιας πανδημίας. Ο Sars-Covid-2, τα Μέσα και κοινωνία*. Αθήνα: Παπαζήσης, 253-282.

Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικ. 2007. «Η προσωποποίηση των ασθενειών. Φόβος, πανικός και αντιμετώπισή τους». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104: 36-44.

Σαββάτος, Χρ. 2021. «Η πανδημία του Covid-19 και η Ορθόδοξη Εκκλησία». Ντάλης, Σ. (επιμ. - εισαγωγή), *Μετά την πανδημία. Η Ελλάδα, η Ευρώπη και ο κόσμος στη σκιά της δυστοπίας. Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Παπαζήσης, 175-182.

Σέργης, Μ. 2016. *Αστική Λαογραφία. Αναπαραστάσεις της Αθήνας (1880-1896) στο συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Μητσάκη: Χώρος, πολιτισμοί, ταυτότητες*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

— 2022. «Περί γιαγιάδων και παππούδων: Μια αφήγηση με αυτοεθνογραφικά στοιχεία σε πέντε “επεισόδια”». Μερακλής, Μ. - Δουλαβέρας, Αρ. - Παπακυπαρίσσης, Αν. - Σέργης, Μ. (επιμ.), *Τρίτη Ηλικία. Διαχρονική και διεπιστημονική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Σταμούλη, 735-760.

Σέργης, Ν. 2021. *Ο πολιτικός ανθρωπισμός σε κίνδυνο. Η διαχείριση μιας πανδημίας*. Ιωάννινα: Εκδόσεις Ισνάφι.

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. 2008. *Οι φόβοι ενός αιώνα*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη

Altheide, D. 2002. *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York: Walter de Gruyter.

Bauman, Z. 2007. *Ρευστός φόβος*, μτφρ. Γ. Καραμπελας. Αθήνα: Πολύτροπον.

Delumeau, J. 1978. *La peur en Occident (XIV-XVIII siècles)*. Paris: Fayard.

Janis, I. 1967. «Effects of fear arousal on attitude change: Recent developments in theory and experimental research». Berkowitz, L. (επιμ.), *Advances in Experimental Social Psychology*, New York: Academic Press, 166-244.

Kumpfer, K. 2002. «Factors and Processes Contributing to Resilience. The resilience framework». Glantz., M. D., Johnson, J. L. (eds), *Resilience and development. Longitudinal research in the Social and Behavioral Sciences: An interdisciplinary series*. Boston: Springer, 179-224.

Rogers, R. 1975. «A protection motivation theory of fear appeals and attitude change». *Journal of Psychology* 91 (1): 93-114.

Snowden, F. 2021. *Επιδημίες και κοινωνία. Από τον Μαύρο Θάνατο μέχρι σήμερα*, μτφρ. Τίτινα Σπερελάκη. Αθήνα: Πατάκης.

Σόντακ, Σ. 1993. *Η νόσος ως μεταφορά. Το aids και οι μεταφορές του*, μτφρ. Λυκιαρδόπουλος Γ., Ροζάνης, Στ. Αθήνα: Ύψιλον.

Svendsen, L. 2008. *A Philosophy of Fear*. London: Reaction Books Ltd.

Ήδη από την αρχαιότητα οι επιδημίες και οι πανδημίες υπήρξαν αγαπημένο θέμα στη λογοτεχνία, προσέφεραν νέες οπτικές θέασης και ανάλυσης του κόσμου, παρέχοντας σπουδαία ερμηνευτικά εργαλεία και τρόπους στοχασμού. Το ευρύ φάσμα των θεμάτων που καλύπτουν τα έργα της επιδημικής λογοτεχνίας εκτείνεται από την επεξεργασία τους ως ιστορικών τεκμηρίων μέχρι τη συμβολική και τη μεταφορική θεώρησή τους για την έκφραση ιδεολογικών, θεολογικών και ηθικών ιδεών και αξιών. Η γραμματεία που δομείται γύρω από τη θεματική αυτή αναπτύσσει μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι σε διάφορες εποχές και τόπους αντιμετώπισαν τέτοιες περιόδους κρίσης. Αντικατοπτρίζει τις αλλαγές στη συνείδηση και στα πρότυπα συμπεριφοράς που προκλήθηκαν από τις επιδημίες/πανδημίες, οι οποίες συχνά οδήγησαν την ανθρωπότητα σε οριακές καταστάσεις, δίνοντας την ευκαιρία στους συγγραφείς να διερευνήσουν την *condition humaine*. Μας επιτρέπει επίσης να προσεγγίσουμε νηφάλια και δημιουργικά τα δύσκολα τελευταία χρόνια που βιώσαμε, να αναθεωρήσουμε συμπεριφορές και στάσεις.

Οι εργασίες του τόμου αναδεικνύουν ποικίλες όψεις του θέματος των επιδημιών/πανδημιών και γενικότερα των ασθενειών στις παρευξείνιες λογοτεχνίες. Η ποικιλομορφία των θεμάτων και των προοπτικών υπό τις οποίες εξετάζονται, καθιστούν δυνατό τον διαχωρισμό τριών ξεχωριστών θεματικών εννοτήτων. Οφείλουμε, ωστόσο, να τονίσουμε ότι η ένταξη των μελετών σε κάποια από τις ενότητες αυτές είναι ως ένα βαθμό συμβατική, καθώς τα θέματα και οι προσεγγίσεις, οι οπτικές θέασης και οι ερμηνείες δεν είναι ξεκάθαρα οριοθετημένες ούτε αυστηρά εστιασμένες σε ένα μόνο πρόβλημα. Το αντίθετο, στην πλειονότητα των εργασιών τα ζητήματα που τίγονται διερευνώνται συχνά από περισσότερες της μιας πλευρές, με τη συνδυαστική ανάλυση των πολυεπίπεδων λογοτεχνικών δομών.

ISBN 978-960-656-237-2

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ & Μ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

Π. Π. Γερμανού - Ι. Μιχαήλ 2, 54622, Θεσσαλονίκη, 2310264748, 6946461460

kmstamouli@gmail.com • anstamoulis@hotmail.com

www.osdelnet.gr (Σταμούλη Αντ.) • www.biblionet.gr (Σταμούλη Αντ.)